

Wokół medalu biskupa Andrzeja Trzebickiego

KRZYSZTOF J. CZYZEWSKI

ZAMEK KRÓLEWSKI NA WAWELU – PAŃSTWOWE ZBIORY SZTUKI

MAREK WALCZAK

INSTYTUT HISTORII SZTUKI UJ

ORCID: 0000-0003-4649-8521

Jedną z prerogatyw władców było bicie własnej monety, która poza pełnieniem oczywistych funkcji ekonomicznych stanowiła istotny nośnik treści propagandowych i narzędzie autokracji¹. Emitentami numizmatów byli nie tylko przedstawiciele elity świeckiej, ale i duchownej, na czele z papieżem. Wielu spośród arcybiskupów i biskupów, będących zarazem książętami ziemskimi, utrzymywało własne mennice. W okresie nowożytnym były one także medale. Nie tylko kruszcowy materiał (złoto, srebro, miedź i jego stopy, czasami ołów), sposób wytwarzania (odlewy, bicie), ale i kolisty (ewentualnie owalny) kształt oraz dwustronność upodabniały je do monet². Medale określano czasem niemieckim

1 Z opracowań o charakterze całościowym warto wskazać: R. Kiersnowski, *Moneta w kulturze wieków średnich*, Warszawa 1988.

2 Na temat kategoryzacji badań and medalami zob. E. Gigilewicz, *Medalologia – medaloznawstwo – medalografia oraz medalistyka i medalierstwo a nauki pomocnicze historii*, w: *Polskie medalierstwo kościelne – tradycja i współczesność. Konferencja naukowa 17 grudnia 2007 r.*, red. P. Dudziński, K. Łatak, Kraków 2008, s. 9–23.

mianem *Schaumünzen* lub łacińskim *numisma*³. Ich rola była wieloraka, z naciskiem na komemorację i autokreację. Podobnie jak medale kolejnych lat pontyfikatu biskupów Rzymu, upamiętniały one ważne wydarzenia w życiu hierarchów oraz ich lokalnych Kościołów⁴. Jako prestiżowe podarunki stanowiły sposób na pozyskanie łaski u władców, stanowiły także formę nagradzania stronników i wyróżniania ważnych gości, a także osób bliskich⁵. Ich ranga, mimo niewielkich rozmiarów, była bardzo wysoka, co skutkowało rozwojem kolekcjonerstwa i powstaniem licznych gabinetów, w któ-

3 J. Štěpán, *Nejstarší medailérské ražby olomouckého biskupství*, w: *Stanislav Pavlovský z Pavlovic (1579–1598). Biskup a mecenáš umírajícího věku*, red. O. Jakubec, Olomouc 2009, s. 133.

4 Literatura na temat medali papieskich jest bardzo obszerna, można tu wskazać podstawową w tym zakresie serię: *Corpus Numismatum Omnium Romanorum Pontificum*, wydawaną od r. 2002, a także takie opracowania, jak: F. Buonanni, *Numismata summorum pontificum templi Vaticani fabricam indicantia, chronologica ejusdem fabricae narratione, ac multiplici eruditione explicata*, Romae 1700; *Serie dei conj di medaglie pontificie da Martino V fino a tutto il pontificato della San. Mem. di Pio VII esistenti nella Pontificia Zecca di Roma*, Roma 1824; J. Stachowiak, *Działalność papieska medalami pisana*, w: *Polskie medalierstwo...*, dz. cyt., s. 25–55.

5 W przypadku biskupów ołomunieckich źródłowo potwierdzone są także przypadki nagradzania medalami portretowymi agentów artystycznych. J. Zapletalová, *(Art) Agents: Giovanni Petignier and the Network of Agents of the Olomouc Bishop Karl von Lichtenstein-Castelcornio*, „Umění”, t. 65, 2017, s. 350, il. 2.

rych gromadzono na równi monety, jak i medale. Ich opisy, często z szerokim komentarzem, wydawano drukiem.

Geograficznie bliskim Krakowa przykładem działalności na polu mennictwa jest biskupstwo ołomunieckie. Pierwsze medale złotnik Donath Scholcz wykonał w 1585 r. dla biskupa Stanisława Pawłowskiego (1579–1598)⁶. Jego następcą, kard. Franciszek Dietrichstein (1570–1636), otrzymał w 1608 r. od cesarza Rudolfa II przywilej menniczy dla biskupów ołomunieckich, realizowany w mennicy ulokowanej w Kromieryżu⁷. Jeśli chodzi o episkopat państwa polsko-litewskiego, to nie licząc biskupów wrocławskich, podlegających metropolii gnieźnieńskiemu, ale politycznie przynależnych do Rzeszy⁸, aktywność na tym polu została słaba ślady⁹. Pomijamy tutaj kuriozalny

6 J. Štěpán, *Zlatník Donát Šolc, medailér olomouckého biskupa Stanislava Pavlovského z Pavlovic*, „Numismatické listy” 2001, nr 56, s. 115–118; tenże, *Nejstarší medailérské ražby...*, dz. cyt., s. 133–135; *Stanislav Pavlovský z Pavlovic...*, dz. cyt., s. 135–136, poz. 39 (oprac. J. Štěpán, O. Jakubec), s. 136–137, poz. 40–41 (oprac. J. Štěpán).

7 J. Videman, *Kardinál František z Dietrichsteina a jeho mincovnictví*, w: *Kardinál František z Dietrichsteina (1570–1636). Prelát a politik neklidného věku*, red. L. Mlčák, Olomouc 2008, s. 124–126.

8 Biskupstwo wrocławskie w numizmatyce i sfragistyce. *Katalog wystawy w Muzeum Narodowym we Wrocławiu, V–XI 1997*, wyd. B. Marcisz, M. Karnicka, Wrocław 1997; M. Karnicka, *Monety dukatowe i talarowe oraz medale biskupów wrocławskich powstałe w okresie od XVI do XVIII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, w: *Nysa. Sztuka w dawnej stolicy księstwa biskupiego*, red. R. Hołownia, M. Kapustka, Nysa 2008, s. 223–231.

9 *Monety biskupów polskich*, w: Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. 3, Warszawa 1902, s. 222; R. Grodecki, *Przywilej menniczy biskupstwa poznańskiego z r. 1232*, Poznań 1921; M. Gumowski, *Prawo mennicze biskupów polskich w wiekach średnich*, „Ateneum Kapłańskie” 1926, nr 17–18, s. 1–9; S. Suchodolski, *Moneta możnowładca i kościelna w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1987; M.R. Pauk, *Moneta episcopalis: mennictwo biskupie w Europie Środkowej X–XIII w. i jego zachodnioeuropejski kontekst*, „Przegląd Historyczny”, t. 101, 2010, z. 4, s. 539–571. W okresie nowożytnym charakter unikatów ma dukat abpa gnieźnieńskiego Stanisława Szembeka z 1721 r. *Warszawskie Centrum*

przypadek monet emitowanych rzekomo przez krakowskiego biskupa Kajetana Sołtyka jako księcia siewierskiego¹⁰. Wiadomo, że owe numizmaty powstały już po śmierci biskupa, ok. 1800 r., na zlecenie jego synowca Michała¹¹. Spośród nowożytnych biskupów krakowskich medalami uhonorowani zostali, o ile wiadomo, tylko czterej¹²: Piotr Myszkowski (1565 r.¹³ i nie datowany¹⁴), Franciszek Krasiński

Numizmatyczne. Aukcja Nr 23, 24 lutego 2001 r., Warszawa 2001, s. 29, poz. 347.

10 K.W. Stężyński Bandtkie, *Numizmatyka krajowa*, t. 2, Warszawa 1839, s. 55, tabl. 48, nr 580–581; E. Hutten-Czapski, *Catalogue de la Collection des Médailles et Monnaies Polonaises*, t. 2, St.-Petersbourg 1872, s. 69–70, poz. 3009 (srebro, stopień rzadkości R⁶).

11 I. Zagórski, *Monety dawnej Polski jako też prowincyj i miast do niej niegdy należących, z trzech ostatnich wieków*, wyd. E. Rastawiecki, Warszawa 1845, s. 91–92, poz. 691–692; D. Marciniak, *Grosz siewierski biskupa Kajetana Sołtyka*, <https://gndm.pl/grosz-siewierski-biskupa-kajetana-soltyka/> [dostęp 14 IV 2020].

12 I. Polkowski, *Medale biskupów polskich*, w: *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetзера i Weltego*, wyd. M. Nowodworski, t. 14, Warszawa 1881, s. 103.

13 E. Raczyński, *Gabinet medalów polskich oraz tych które się dziejów Polski tyczą poczynszy od najdawniejszych aż do końca panowania Jana III. Le Médailleur de Pologne ou collection de médailles ayant rapport a l'histoire de ce pays depuis les plus anciennes jusq'a celles, qui ont été frappés sous le règne du roi Jean III. (1513–1696)*, t. 2, Berlin 1845, s. 422–423, poz. 92b; E. Hutten-Czapski, dz. cyt., s. 504, poz. 5399 (brąz, stopień rzadkości R⁷); *Przewodnik po Muzeum im. Hr. Emeryka Hutten-Czapskiego w Krakowie*, Kraków 1908, s. 38, poz. 415–416.

14 A. Ledóchowski, *Notice sur deux médailles Polonaises inédites, qui se trouvent dans le Cabinet Royal de Munich en Bavière*, „Koehne's Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde” 1842, nr 2, s. 327, 329, il. 2; E. Raczyński, *Gabinet medalów polskich...*, dz. cyt., t. 1, Berlin 1845, s. 382–383, nr 92a (egzemplarz w Monachium); E. Hutten-Czapski, dz. cyt., t. 2, s. 504, poz. 5399 (brąz, stopień rzadkości R⁷); A. Więcek, *Dzieje sztuki medalierskiej w Polsce*, wyd. II poszerzone i uzupełnione, Kraków 1989, s. 41, il. 46; P. Kalinowski, *Medale książąt siewierskich. Katalog*, Kalety 2010, s. 5, poz. 2. Tradycyjne datowany na r. 1578, według nowszych ustaleń datowany po r. 1577, może na r. 1591 jako upamiętnienie śmierci. *Medale polskie i z Polską związane z okresu Pierwszej Rzeczypospolitej. Katalog zbiorów. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Fundacja Zbiorów im. Ciechanowieckich*,

(1574)¹⁵, Andrzej Trzebiecki (1677)¹⁶ i Andrzej Stanisław Kostka Załuski (1759)¹⁷. Piękny i bardzo rzadki medal poświęcony Andrzejowi Trzebieckiemu stanowi temat niniejszego tekstu, chociaż pozostałe także zasługują na większą uwagę badaczy.

Podstawę opracowania stanowi egzemplarz znajdujący się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie (MNK VII-MdP-1094), który przedstawia się następująco: bity w złocie, okrągły, średnicy 42,1 mm, waga 34,75 g, czyli w przybliżeniu 10 dukatów¹⁸ (il. 1). Na awersie przedstawiono popiersie biskupa w prawo (głowa z profilu, pierś lekko zwrócona ku widzowi). Sportretowany został w piusce, w moście z niewielkim kapturkiem, zapinanym z przodu na szereg drobnych guziczków, z których kilka rozpiętych (zapewne do wysunięcia łańcucha z krzyżem

oprac. J. Zacher, G. Śnieżko, M. Zawadzki, współpraca M. Męclewska, t. 2, Warszawa 2019, nr 406, s. 180-181 (oprac. M. Zawadzki). Egzemplarz medalu (odlew późniejszy) w Zamku Królewskim w Warszawie, nr inw. ZKW.N.717, <https://kolekcja.zamek-krolewski.pl/obiekt/id/ZKW.N.717> [dostęp 18 III 2020]; egzemplarz złoty w Staatliche Münzsammlung w Monachium.

15 E. Raczyński, dz. cyt., t. 1, Wrocław 1838, s. 114-119, nr 27; tenże, dz. cyt., t. 1, Berlin 1845, s. 130-135, nr 27; K. Hoszowski, *Domy w Krakowie niegdyś braci, Janów Długoszków, Kanoników katedralnych Krakowskich*, Kraków 1882, s. 21 (złoty egzemplarz znaleziony w grobie Franciszka Krasieńskiego w Bodzentynie); E. Hutten-Czapski, dz. cyt., t. 2, s. 219, poz. 3921 (stopień rzadkości R⁷); *Medale polskie lub do Polski odnoszące się, tudzież medale znakomitych Polaków i ludzi Polsce zasłużonych w zbiorze Piotra Umińskiego*, Kraków 1885, s. 88, poz. 932 (brąz); *Przewodnik po Muzeum...*, dz. cyt., s. 16, poz. 101; P. Kalinowski, dz. cyt., s. 4, poz. 1; W.J. Górczyk, *Portret biskupa Franciszka Krasieńskiego*, „Magazyn Informacyjny Muzeum Romantyzmu w Opinogórze” 2017, nr 1 (5), s. 8.

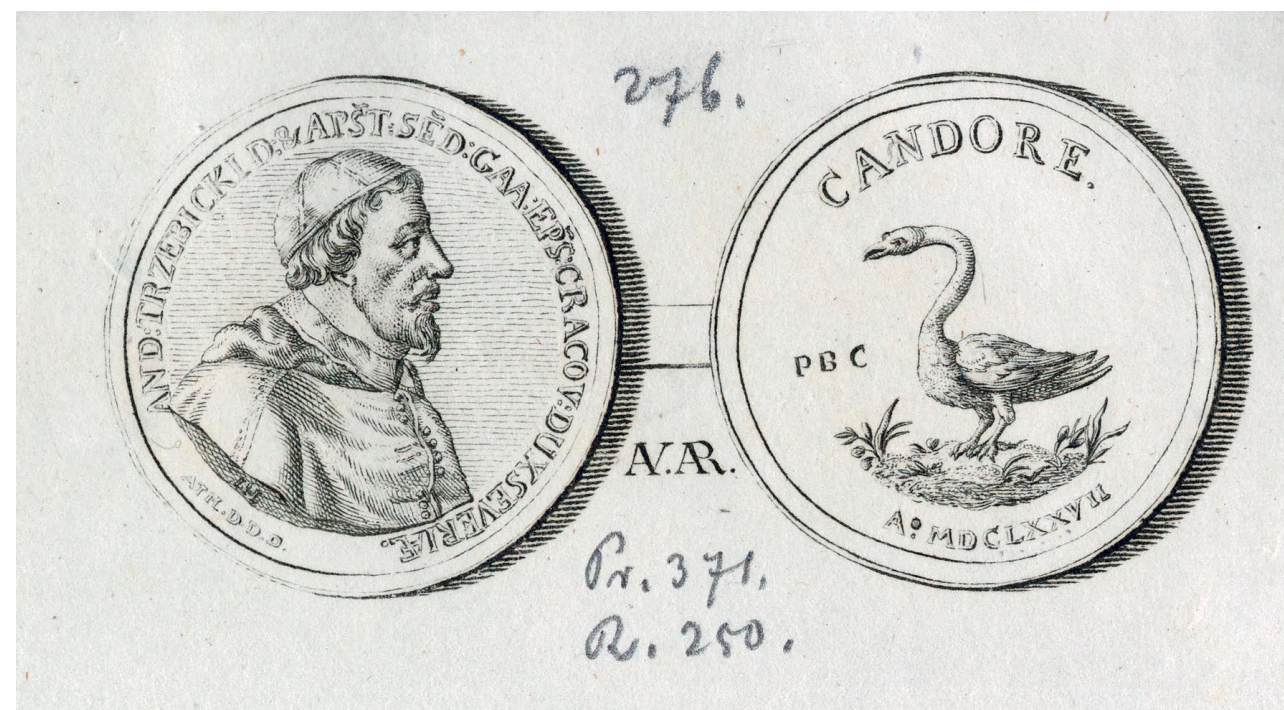
16 P. Kalinowski, dz. cyt., s. 6, poz. 3.

17 Tamże, s. 7, poz. 4.

18 Takie dane w: *100 rarytasów numizmatycznych w Muzeum Narodowym w Krakowie*, Kraków 2012, s. 172, poz. 74 (oprac. D. Krawczyk-Biernat); wg bazy cyfrowej nieco inaczej: 42 mm, 34,71 g, <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/200161> [dostęp 23 III 2020].

1. Johann Höhn Mł., Medal biskupa Andrzeja Trzebieckiego, awers i rewers, złoto, 1677 r., egzemplarz w Muzeum Narodowym w Krakowie. Fot. MNK

2. Medal Andrzeja Trzebieckiego z 1677 r., akwaforta, Ryciny Medali Polskich do dzieła X.B. Albertrandego: „Historia Polska Medalami zaświadczone” przygotowane przez Księcia Henryka Lubomirskiego 1822-1830 r. Ułożone porządkiem według „Spisu Medali Polskich” Feliksa Bentkowskiego 1832 r., wyd. Andreas Geiger w Wiedniu, poz. 207. Fot. MNK

pektoralnym), przy szyi kołnierz wyłożony na mocet. Dookoła biegnie legenda zawierająca imię, nazwisko i tytułaturę:

„AND(REAS): TRZEBICKI D(EI): (ET) AP(O) ST(OLICAE): SED(IS): GRA(TI)A: EP(IS)C(OPU) S CRACOV(IENSIS): DUX SEVERIAE”. Poniżej popiersia sygla: „ATH⁹ D.D.D.”, a na przecięciu ramienia biskupa sygnatura wykonawcy: I.H. Na rewersie został ukazany profilowo, skierowany w lewo łabędź, stojący na skrawku gruntu porośniętego trawą

i niskimi szuwarami (?). Powyżej biegnie łukowato inskrypcja: „CANDORE.”, poniżej zapisana mniejszymi literami data roczna: „A(NN)º. MDCLXXVII”. Krawędzie medalu po obu stronach zaakcentowano profilowaną listewką. Przedstawienie biskupa wykonane zostało bardzo starannie, z uwzględnieniem drobnych detali, jak szwy na piusce i moście. Także i w przypadku łabędzia zwraca uwagę precyzyjne oddanie upierzenia. Wyobrażenia potraktowano bardzo plastycznie, oddając je w wysokim reliefie.

Z publikacji dowiadujemy się o istnieniu innych, poza krakowskim, złotych egzemplarzy. Jeden znajdował się w Gabinetie

19 Odstęp między literą T i H wydaje się nieco większy, niż między literami AT, co może mieć znaczenie dla odczytu. Trudno jednakże jednoznacznie przesądzić, czy ta niewielka różnica ma charakter intencjonalny, czy przypadkowy.

Numizmatycznym Uniwersytetu Warszawskiego²⁰. Jego wygląd dokumentuje akwaforta zachowana m.in. w Muzeum Narodowym w Krakowie, w albumie kolekcjonerskim pod tytułem: *Ryciny Medali Polskich do dzieła X.B. Albertrandego: „Historia Polska Medalami zaświadczone”* przygotowane przez Księcia Henryka Lubomirskiego 1822–1830 r. Ułożone porządkiem według „Spisu Medali Polskich” Feliksa Bentkowskiego 1832 r., oznaczona numerem 207²¹ (il. 2). Miała ilustrować publikację na temat polskich numizmatów, przygotowaną do druku przez Królewskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Warszawie, lecz niezrealizowaną z powodu rekwizycji płyt graficznych w ramach represji po powstaniu listopadowym²². Na rewersie zadokumentowanego egzemplarza widać po lewej

stronie łabędzia litery PBC, być może oznaczenie kolekcjonerskie²³. Kolejny medal bity w złocie znajdował się kiedyś w zbiorze Józefa Zeltta Mł. w Warszawie²⁴, o czym wspomina Konstanty Hoszowski²⁵. Dnia 14 stycznia 2014 r. pojawił się na 3029. aukcji Heritage Auctions w Nowym Jorku (Eric P. Newman Collection Part III Signature Auction) medal w wersji złotej, średnicy 41 mm, wagi 34,752 g (poz. 30233), pochodzący z kolekcji Erica P. Newmana²⁶ (il. 3). Jego pojawienie się na rynku było wielkim wydarzeniem, opisano go jako „Possibly Unique Baroque Masterpiece”. Oznaczony został przy tej okazji przez Numismatic Guaranty Corporation jako AU 58²⁷. Jego wartość szacunkową określono na poziomie 30.000–40.000 dolarów, a cena wylicytowana osiągnęła 58.750 dolarów²⁸. Medal

20 F. Bentkowski, *Spis medalów polskich lub z dziejami krainy polskiej styczniowych, w Gabinecie Król. Aleks. Uniwersytetu w Warszawie znajdujących się, tudzież ze zbiorów i pism rozmaitych lub podań zebrany i porządkiem lat ułożony*, Warszawa 1830, s. 81, poz. 276; K. Hoszowski, *Żywot Andrzeja Trzebieckiego biskupa krakowskiego księcia siewierskiego*, Kraków 1861, s. 315, przyp. 63.

21 Nr inw. MNK III-ryc.-32243, akwaforta, wyd. Andreas Geiger w Wiedniu, <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/24015> [dostęp 24 III 2020]. Drugi egzemplarz w tym samym muzeum, w albumie: *Towarzystwo Przyjaciół Nauk Medale Polskie*, nr inw. MNK III-ryc.-53211/424, <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/417967> [dostęp 24 III 2020].

22 K. Podnieśńska, *Trzy komplety „Rycin medalii polskich” odbitych z blach Królewskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie przechowywane w zbiorach graficznych Muzeum Narodowego w Krakowie, „Wiadomości Numizmatyczne”*, r. 60, 2016, z. 1–2, s. 63–88; też, *Pięć albumów z rycinami medalii polskich do dzieła „Historia polska medalami zaświadczone i objaśniona” biskupa Jana Chrzyciela Albertrandego, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne”* 2016, nr 3, s. 69–95; też, „... by dzieło to godnym się stało wspomnień głośnego niegdyś po świecie narodu” – jeszcze kilka słów na temat dzieła „Historia polska medalami zaświadczone i objaśniona” Jana Chrzyciela Albertrandego, „Wiadomości Numizmatyczne” r. 62, 2018, z. 1–2 (205–206), s. 307–321.

23 Natura graficznego przekazu nie pozwala na stwierdzenie, jaką techniką wykonano na oryginalnym numizmacie to oznaczenie (rytowane?, malowane?).

24 Józef Zeltt (1841–1911), kolekcjoner monet i medali, autor *Nowego skorowidza monet polskich* (Warszawa 1877, wyd. popr. i poszerzone Warszawa 1882).

25 K. Hoszowski, dz. cyt., s. 315, przyp. 63.

26 Eric Pfeiffer Newman (1911–2017), amerykański numizmatyk i kolekcjoner, swoje zbiory sprzedał w latach 2013–2014 za ponad 70 milionów dolarów, które przeznaczył na ufundowanie Newman Numismatic Education Society oraz Newman Numismatic Portal, L. Ausberger, R.W. Burdette, J. Orosz, *Truth Seeker: The Life of Eric P. Newman*, Dallas 2015.

27 *NGC Newsletter: November 2013*, s. nlb. Symbol AU oznacza, że medal posiada niewielkie ślady zużycia w najwyższych punktach, <https://www.ngccoin.com/coin-grading/details-grading/> [dostęp 1 V 2020], dodatkowa numeryczna skala pokazuje stan numizmatu, numery od 50 do 58 oznaczają, że prawie nie był on w obiegu („About Uncirculated”), <https://www.ngccoin.com/coin-grading/grading-scale/adjectival-grades/> [dostęp 1 V 2020].

28 *Heritage World Coin Auction January 14–16, 2014, New York. Selections from the Eric P. Newman Collection Part III*, New York 2014, s. 177, poz. 30233, fotografia medalu umieszczona wśród najważniejszych cymeliów na okładce. <https://coinweek.com/auctions-news/eric-p-newman-collection-part-iii-featuring-world-coins-surpasses-6-million-herita->

3. Johann Höhn Mł., Medal biskupa Andrzeja Trzebieckiego, awers i rewers, złoto, 1677 r., Gdańsk, egzemplarz z kolekcji Erica Pfeiffera Newmana sprzedany na 3029. aukcji Heritage Auctions w Nowym Jorku (Eric P. Newman Collection Part III Signature Auction), 14 I 2014 r. Fot. <https://coins.ha.com/itm/poland/world-coins/poland-andrzej-trzebiecki-medallic-gold-10-ducats-1677-/a/3029-30233.s?ic4=ListView-ShortDescription-071515-new>

<https://www.ngccoin.com/gallery/newman.aspx>; opis katalogowy: „Andrzej Trzebiecki Medallic gold 10 Ducats 1677, Hcz-4050 (AR only R7), 41mm, 34.752g, AU58 NGC. Boldly struck, and lustrous, with extremely high relief. The obverse has a portrait of Andrzej Trzebiecki (Bishop of Krakow) facing right, while the reverse has a rather whimsical image of a goose facing left, with the date below in Roman numerals. The designer of this impressive piece was Johann Hohn, a German engraver working with the mint at Danzig, and also with various other German mints. We can find no record of an example in gold, either at auction, or in numismatic reference books. Exceedingly rare, and certain to be one of the true highlight items of the Eric P. Newman Collection sale of world coins”. <https://coins.ha.com/itm/poland/world-coins/poland-andrzej-trzebiecki-medallic-gold-10-ducats-1677-/a/3029-30233.s?ic4=ListView-ShortDescription-071515-new> [dostęp 18 XI 2016]; <https://nnp.wustl.edu/library/ImageDetail/583772>; <https://nnp.wustl.edu/library/ImageDetail/583773> [dostęp 1 V 2020]. Pojawienie się tego unikatowego okazu zauważono także w polskich kręgach numizmatycznych, np. na portalu *O monetach.pl*: <http://omonetach.pl/aktualnosci/6/8113/medal-andrzej-trzebiecki-herbu-labeledz> [dostęp 27 III 2020].

był wcześniej w posiadaniu innego prominentnego amerykańskiego kolekcjonera numizmatów, Edwarda Howlanda Robinsona Greena (1868–1936), którego spuściznę nabył w większości Burdette Garner Johnson (1885–1947), prowadzący firmę St. Louis Stamp & Coin Company, wybitny numizmatyk i mentor młodego Newmana.

Egzemplarz srebrny znajduje się w gabinecie numizmatycznym Biblioteki Narodowej w Paryżu. Co godne odnotowania, podano przy nim informację o akcesji do zbioru przed 1689 r.²⁹ Tak wczesna data wskazuje, że być może został on pozyskany w Polsce przez ambasadora Ludwika XIV lub innego dyplomatę francuskiego, działającego w otoczeniu Jana III Sobieskiego. Kwestia zasługuje na dalsze badania.

29 Nr inw. Pol. 128, średn. 4,2 cm, waga 30,75 g, <http://medaillesetantiques.bnf.fr/ark:/12148/c33gb11wn2> [dostęp 28 III 2020].

Medal wybity w srebrze znajdował się również w wielkiej kolekcji numizmatycznej króla Prus, Fryderyka I, w zamku berlińskim³⁰. Niestety, nic nie wiadomo o okolicznościach znalezienia się numizmatu w królewskiej kolekcji. Odnotowana jest też jego obecność w zbiorze Heinricha Lübecka w Królewcu³¹. W literaturze zarejestrowano istnienie dalszych sztuk z tego kruszcu: w kolekcji Jakuba Reichla w Petersburgu³² oraz w posiadaniu Piotra

Umińskiego w Krakowie (eksponowana na wystawie jubileuszowej odsieczy wiedeńskiej w r. 1883)³³. Na 66. aukcji zorganizowanej przez Adolfa E. Cahnna we Frankfurcie nad Menem 6 maja 1930 r. pojawił się kolejny medal Trzebickiego, który w katalogu określono jako: „Schönes Original dieser selten Med”. Szacunkowo wyceniono go na 200 marek niemieckich³⁴. Los wymienionych egzemplarzy oraz określenie miejsca ich obecnego przechowywania wymaga dalszych badań.

Nieznana jest liczba późniejszych kopii medalu. Galwanostatyczną kopię w dwóch częściach (a więc najpewniej osobne odlewy awersu i rewersu) posiadał Zygmunt Chełmiński w Szarawce na Podolu³⁵. Nowszy odlew znajduje się

tycznego Ermitażu. B.-K. Koehne, *Jacob v. Reichel und seine Sammlung*, „Zeitschrift für Münz-Siegel und Wappenkunde. Neue Folge” 1859–1862, s. 1–24; *Якоб Рейхель – медальер коллекционер, ученый (1780–1856) Каталог выставки Государственный Эрмитаж*, red. Т. Таллерчик, Санкт-Петербург 2003; K. Tschernyschow, *Die deutschen Münzen aus der Sammlung Jacob von Reichel*, „Beiträge zur Brandenburgisch/Preussischen Numismatik”, Numismatisches Heft 2011, nr 19, s. 55–58; <https://bioslovhist.spbu.ru/histschool/2245-rejhel-akov-akov-akovlevic.html> [dostęp 30 III 2020].

33 Wystawa Sobieskiego w Krakowie (ciąg dalszy), „Gazeta Toruńska”, r. 17, 1883, nr 230, s. 3; *Medale polskie lub do Polski odnoszące się...*, dz. cyt., s. 104, poz. 1091.

34 Adolph E. Cahn, *Frankfurt am Main, Niedenau 55. Versteigerungskatalog Nr. 66. I. Sammlung Antiker Münzen Griechen, Römer, Byzantiner und Barbarenmünzen, Nachlaß eines ausländischen Adligen. II. Sammlung Russischer Münzen enthaltend viele Seltenheiten, z. Teil aus nordischem Besitz. III. Münzen und Medaillen Europäischer Länder aus verschiedenem Besitz. Anschliessend Auktion 67 Nuismatische Bibliothek des verstobenen Herrn Geheimrat Prof. Dr.h.c. Ferdinand Friedensburg. Die Versteigerung findet im Auftrag der Besitzer statt Dienstag, 6 Mai 1930 u. folg. Tage zu Frankfurt am Main, Niedenau 55, München 1930, s. 158, poz. 2467, tabl. 47.*

35 *Auctions-Catalog. Sammlung des Herrn Sigismund von Chelminski, Szarawka (Russland). Münzen und Medaillen von Polen und sonstige auf Plen bezügliche Gepräge. Montag, den 25. April 1904 und folgende im Locale und unter Leitung des Experten, Otto Helbing, München, Maximilian strasse 13/1 links, München*

również w Gabinetzie Numizmatycznym Muzeum Lubelskiego³⁶. Warto dodać, że w spuściźnie Władysława Bartynowskiego, który prowadził kartotekę portretów polskich, odnotowane zostało istnienie graficznego odwzorowania medalu krakowskiego biskupa³⁷. Dziełem tego badacza jest również dokumentacja numizmatu wykonana według własnej metody, tzw. bartynotypu, w jednym z albumów poświęconych numizmatom, zachowanych w Bibliotece Narodowej w Warszawie³⁸.

Bardzo szczególnym przejawem recepcji omawianego medalu jest również ilustracja przedstawiająca popiersie biskupa Andrzeja Trzebickiego stylizowane na płaskorzeźbę kamienną. Została ona zamieszczona w historycznej pracy Ludwika Kubali z 1917 r.³⁹

Stan badań nad interesującym nas medalem Andrzeja Trzebickiego ogranicza się do kilku publikacji o charakterze katalogowym oraz wzmianek na marginesie szerszych opracowań. Numizmat pojawił się wcześniej w kręgu zainteresowań historyografów i kolekcjonerów. Już w 1704 r. ukazał się drukiem komentarz pióra Lorenza Begera, tak interesujący, że przyjdzie do

1904, s. 129, poz. 1887. Antoni Zygmunt Chełmiński (1863–1905), właściciel jednej z największych polskich kolekcji numizmatycznych, którą wystawił na sprzedaż w domu aukcyjnym Ottona Helbinga w r. 1904. M. Gumowski, *Kollekcya monet i medali P. Z. Chełmińskiego z Szarawki*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 15, 1904, nr 1, szp. 79–81; nekrolog w: „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 16, 1905, nr 3 (63), szp. 335; M. Gumowski, *Chełmiński Antoni Zygmunt*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 278.

36 M. Koperwas, *Katalog medalii XVI–XVIII w. w zbiorach Gabinetu Numizmatycznego Muzeum Lubelskiego*, Lublin 1998, s. 69–70, 139.

37 Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie, sygn. 802/60/0.

38 Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. AFG.27/III, I.G.20.900.

39 L. Kubala, *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*, Lwów 1917, tabl. po s. 56.

niego wrócić w dalszym wywodzie⁴⁰.

Informację o medalu zamieścił Gottfried Bernhard Casseburg⁴¹ w opracowaniu z 1737 r., zatytułowanym *Sammlung preussischer und polnischer Medaillen wie auch Thaler*, będącym spisem kolekcji zgromadzonej przez Heinricha Lübecka⁴². Medal krakowskiego biskupa znany był też Johannowi Christianowi Kundmannowi⁴³, który zebrał w swoim gabinecie przeszło 3000 okazów sztuki medalierskiej. Praca jego autorstwa *Die Heimsuchungen Gottes in Zorn und Gnade*

40 L. Beger, dz. cyt., s. 75–76, il. na s. 75. Lorenz Beger (1653–1705), wybitny numizmatyk, od 1672 r. w służbie księcia Palatynatu Karola I Ludwika organizował gabinet numizmatyczny w Heidelbergu, w 1686 r. objął posadę bibliotekarza na dworze Fryderyka III (późniejszego króla Fryderyka I) w Berlinie, gdzie nadzorował gabinet sztuki i starożytności, w tym zbiór numizmatów, w 1703 r. urządzony w nowym zamku berlińskim, wzniesionym według projektu Andreasa Schlütera; był autorem erudycyjnych, wysoko ocenianych prac z zakresu numizmatyki, medalierstwa i starożytności, F. Kenner, *Beger: Lorenz B.*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 2, Leipzig 1875, s. 271–272; Lorenz Beger, w: L. Noack, J. Splett, *Bio-Bibliographien: brandenburgische Gelehrte der frühen Neuzeit*, Berlin-Cölln 1688–1713, Berlin 2000, s. 37–44; V. Heenes, *Biographie und Bibliographie von Lorenz Beger*, w: *Proceedings of the international congress „300 Jahre Thesaurus Brandenburgicus”*, hrsg. von M. Kunze, H. Wrede, München 2006, s. 83–96. O zbiorze, G. Heres, *Die Anfänge der Berliner Antiken-Sammlung zur Geschichte des Antikenkabinetts 1640–1830*, „Staatliche Museen zu Berlin. Forschungen und Berichte” 1977, nr 18, s. 93–130, tabl. 21–28; tenże, *Die Anfänge der Berliner Antiken-Sammlung zur Geschichte des Antikenkabinetts 1640–1830. Addenda et corrigenda*, „Staatliche Museen zu Berlin. Forschungen und Berichte” 1980, nr 20, s. 101–104.

41 Gottfried Bernhard Casseburg (1708–1750), prawnik, od 1730 r. asystent w bibliotece miejskiej i profesor filozofii, od 1740 r. profesor starożytności na uniwersytecie w Królewcu. <https://users.manchester.edu/FacStaff/SSNaragon/Kant/Bio/BioKonFrames.html> [dostęp 14 V 2020].

42 G.B. Casseburg, dz. cyt., s. 55, poz. 29.

43 Johann Christian Kundmann (1684–1751), lekarz i numizmatyk wrocławski, zgromadził kolekcję monet oraz dzieł natury i sztuki. A. Schimmelpfennig, *Kundmann, Johann Christian* w: *Allgemeine Deutsche...*, dz. cyt., t. 17, Leipzig 1883, s. 377.

Über das Hertzogthum Schlesien in Müntzen, wydana w roku 1742 w Lipsku, zawiera spis dziewięciuset osobistości upamiętnionych medalami. Pod numerem 828 znalazła się notka: „Trzebicki, (Andreas) Dei et Apostolicae sedis gratia Episcopus Cracoviae, Dux Severiae in effig. Rev. Candore. 1677”⁴⁴. Niestety, wśród egzemplarzy wybranych do reprodukcji na dołączonych do wydawnictwa sześciu tablicach brak medalu krakowskiego hierarchy. Feliks Bentkowski w 1830 r. w spisie zbiorów Gabinetu numizmatycznego Uniwersytetu Warszawskiego podał wagę znajdującego się w tym zbiorze złotego egzemplarza (10 dukatów), przytoczył też widniejące na awersie inicjały: I.H oraz „A.T.H.D.D.D.”, lecz ich nie rozwiązał⁴⁵. W swoim wiekopomnym *Gabinecie medalów polskich* Edward Raczyński zamieścił obszerną notę o zajmującym nas medalu w tomie drugim, w dwóch kolejnych wydaniach z 1838 i 1845 r.⁴⁶ Rozpoznał prawidłowo autora dzieła, Johanna Höhna Mł., pozostawił natomiast nierozczytane inicjały. Odnosząc się do postaci łabędzia na rewersie, skonstruował, że ptak ów „jest herbownym znakiem, a przytem allegoryczną figurą oznaczającą prawość serca i rzetelność”. Kilka słów poświęcił również samemu Andrzejowi Trzebickiemu⁴⁷. Do podstawowych danych opisowych (bez rozpoznania medaliera i rozwiązania skróconych inskrypcji) ograniczył się także Leon Mikocki w niemieckojęzycznym, wydanym w roku 1850 w Wiedniu, katalogu polskich monet

44 J.Ch. Kundmann, *Die Heimsuchungen Gottes in Zorn und Gnade Über das Hertzogthum Schlesien in Müntzen*, Leipzig 1742, s. 64, poz. 828 (*Verzeichniss derer Gelehrten in Münzen, Wie solche in Originalen, und denenselben gleichenden Abgüssen besitze*).

45 F. Bentkowski, dz. cyt., s. 81, poz. 276.

46 E. Raczyński, dz. cyt., t. 2, Wrocław 1838, s. 366–369, nr 250; tenże, dz. cyt., t. 2, Berlin 1845, s. 374–377, nr 250.

47 Tenże, dz. cyt., t. 1, Wrocław 1838, s. 366.

i medali⁴⁸. Podobnie postąpił Dmitrij Iwanowicz Prozorowski publikując w 1872 r. w Petersburgu katalog medalii polskich, ilustrowany wizerunkami odbitymi z zarekwirowanych w Warszawie płyt graficznych⁴⁹. Opracowanie Raczyńskiego wykorzystał Konstanty Hoszowski w monografii krakowskiego biskupa, wydanej w Krakowie w roku 1861. Napisał ogólnikowo: „na lat dwa przed śmiercią czcigodnego Pasterza, wdzięczność publiczna oceniając jego niezliczone dla kraju zasługi, uczciła pamięć rzadkich cnót i poświęceń, pięknym medalem, wybitym na wiekopomną sławę jemu, a chlubę Narodowi”⁵⁰. Zaproponował rozwiązanie sygli „ATH D.D.D.” jako: „Andreas Trzebicki honor dat, donat, dedicat”⁵¹. Stwierdził też, że łabędź jest rodzowym znakiem domu Trzebickich, „a przytem postaciowem wyobrażeniem nieskazitelnej czystości serca, jaką przez całe życie swoje odznaczał się biskup”⁵². Towarzyszącą mu lemmę tłumaczył tak: „Candore; to jest: białością (a w przenośnym znaczeniu szczerością)”⁵³. W katalogu kolekcji Emeryka Hutten-Czapskiego, w tomie drugim wydanym w Petersburgu w r. 1872, medal bity w srebrze, oznaczony został numerem 4050. Autor podał nazwisko medaliera, litery ATH pozostawił nierozwiązane, z sugestią, że dotyczą ofiarodawcy, natomiast „D.D.D.” zostały odczytane jako „Dat,

48 L. Mikocki, *Verzeichniss einer grossen und sehr gewählten polnischen Münz- u. Medaillen-Sammlung*, Wien 1850, s. 140, poz. 2897.

49 Д.И. Прозоровский, *Коллекция хранящихся в императорской Академии художеств гравюр на меди и резьбы на дереве, с изображением медалей, исторических событий и гербов. Гравюры*, Санкт Петербург. 1872, s. 68, poz. 371 (na rewersie obok łabędzia litery PBC; opisany jako złoty i srebrny).

50 K. Hoszowski, dz. cyt., s. 111.

51 Tamże, s. 112.

52 Tamże, s. 112–113.

53 Tamże, s. 112.

Dicat, Dedicat”⁵⁴. Pełen opis, z prawidłową atrybucją oraz rozwinięciem inicjałów na rewersie za Hoszowskim, zawiera biogram krakowskiego biskupa pióra Mariana Bartynowskiego w *Encyklopedji kościelnej* z 1907 r. Autor posłużył się zgrabną, lecz w istocie nic nie znaczącą formułą: „wdzięczność publiczna oceniając jego niezliczne dla kraju zasługi, uczciła na lat dwa przed zgonem T. jego zasługi wybitnym medalem”⁵⁵.

Michał Rożek uwzględnił medal w biografii biskupa Andrzeja Trzebickiego z 1989 r., napisanej wspólnie z Adamem Przybosiem. Poza krótkim opisem, stwierdził, że został on wybitny „przez miasto Kraków w 1677 r.”, w dowód uznania dla „wybitnego męża”. Nie podał przy tym żadnej podstawy źródłowej dla takiej konstatacji. Od dziewiętnastowiecznego monografisty biskupa przyjął odczyt inicjałów poniżej popiersia biskupa⁵⁶. Niczego nowego nie wniosła notka dotycząca egzemplarza w zbiorach krakowskiego Muzeum Narodowego, autorstwa Danuty Krawczyk-Biernat, w publikacji z 2012 r. Autorka wskazała, że „Napis *Candore*, odnoszący się do nieskazitelnej bieli ptaka, okazuje przymioty biskupa”. Monogram ATH nie został rozszyfrowany, wskazano jedynie, że „należy zapewne do fundatora medalu”⁵⁷. Podstawowe informacje oraz dobrej jakości fotografie dostępne są w cyfrowej bazie zbiorów muzealnych⁵⁸. Medal Andrzeja

54 E. Hutten-Czapski, dz. cyt., t. 2, s. 270–271, poz. 4050 (srebro, R’).

55 *Encyklopedja kościelna...*, dz. cyt., t. 29, Warszawa 1907, s. 236.

56 A. Przyboś, M. Rożek, *Biskup krakowski Andrzej Trzebicki. Z dziejów kultury politycznej i artystycznej w XVII stuleciu*, Warszawa–Kraków 1989, s. 131. Wzmiankuje go także A. Przyboś, *Andrzej Trzebicki (1607–1679) od 1658 biskup krakowski*, „Rocznik Krakowski” 1987, nr 53, s. 13.

57 *100 rarytasów...*, dz. cyt., s. 172, poz. 74 (oprac. D. Krawczyk-Biernat).

58 Medal z kolekcji E. Hutten-Czapskiego, nr inw. MNK

Trzebickiego wzmiankowany jest także w biogramach Johanna Höhna Mł.⁵⁹ Dodać można, że medal (egzemplarz w Muzeum Narodowym w Krakowie) posłużył również jako ilustracja do opracowania nowożytnych dziejów Krakowa pióra Janiny Bieniarzówny i Jana M. Małeckiego⁶⁰.

Autorstwo medalu, potwierdzone monogramową sygnaturą, nie budzi wątpliwości. Jest on dziełem wybitnego artysty gdańskiego, Johanna Höhna Mł. (ok. 1642, Gdańsk – 26 XI 1693, Wrzeszcz). Był on synem medaliera, Johanna St., u którego uczył się zawodu. Samodzielnie pracował przynajmniej od roku 1656. Był twórcą licznych medalii okolicznościowych i portretowych, także dla zleceniodawców spoza Gdańska, głównie króla Polski, elektora brandenburskiego i senatorów Rzeczypospolitej⁶¹. Spod jego ręki wyszły numizmaty związane z krakowskimi uroczystościami koronacyjnymi Jana III Sobieskiego

VII-MdP-1094. <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/200161> [dostęp 23 III 2020].

59 M.in. L. Forrer, *Biographical Dictionary of Medallists, Coin-, Gem-, and Seal-Engravers, Mint-Masters, &c., with references to their works B.C. 500 – A.D. 1900*, t. 7, London 1923, s. 454.

60 J. Bieniarzówna, J.M. Małecki, *Dzieje Krakowa. Kraków w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 1984, il. na s. 393.

61 M. Gumowski, *Studia nad gdańską sztuką medalierską XVII w.*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1924, nr 10, s. 23–64; tenże, *Gdańska sztuka medalierska*, w: *Gdańsk. Przeszłość i teraźniejszość*, red. S. Kutrzeba, Lwów 1928, s. 440–452; tenże, *Höhn Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962–1964, s. 49; *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*, *Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 3, red. J. Maurin-Białostocka, J. Derwojed, Warszawa 1979, s. 94–95; J. Strzałkowski, *Słownik medalierów polskich i z Polską związanych (1508–1965)*, Warszawa 1982, s. 96–98; A. Więcek, dz. cyt., s. 63–66, il. 78, 80–84 (autor nie wzmiankuje medalu Andrzeja Trzebickiego); M. Gumowski, *Mennica Gdańska*, Gdańsk 1990, s. 6–50; *Polski indeks biograficzny*, wyd. 2. połączone i rozszerzone, oprac. G. Baumgartner, München 2004, s. 552; http://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=H%C3%96HN_JOHANN_jr, oprac. M. Gliński [dostęp 20 XI 2016].

i Marii Kazimiery w lutym 1676 r.⁶², a także złota moneta z 1677 r. z królewskim wizerunkiem z jednej i widokiem Krakowa z drugiej strony⁶³.

Nic nie wiadomo o okolicznościach powstania medalu: przyczynie, inicjatorze, fundatorze, liczbie egzemplarzy, sposobie dystrybucji. Proces powstawania tego typu numizmatów miał charakter złożony. Aby przybliżyć działania, które trzeba było podjąć, żeby zrealizować dzieło niewielkie rozmiarami, lecz odznaczające się często wybitnymi walorami artystycznymi, a jednocześnie pełniące ważne funkcje propagandowe, przytoczymy dobrze udokumentowany źródłowo przypadek. Dotyczy on co prawda epoki saskiej, ale może świetnie zilustrować mechanizmy działające z pewnością także w drugiej połowie XVII w. Chodzi o medal jubileuszowy wybity w złocie i srebrze z okazji 300. rocznicy inkorporacji Prus do Polski⁶⁴. Pomysł wyszedł od burmistrza Gdańska, Johanna Wahla. Po zatwierdzeniu go przez radę miejską zakupiono u złotników srebro wagi 286 grzywien i ½ skojca. Do wykonania projektu zatrudniono Johanna Donneta. Rysunek przeniósł na stempel menniczny rytownik Gottfried Schwartz, za co zapłacono znaczną kwotę. Wiadomo z archiwaliów, że wybito 5 złotych i 286 srebrnych numizmatów. Nadzwyczaj cenne są również informacje na temat ich dystrybucji: złote ofiarowano członkom dworu Augusta III, srebrne „ojcom miasta i pozostałym członkom

ordynków miejskich, a także wspomniałomyślnie podarowano samym profesorom”⁶⁵. Po dwie złote sztuki (każda wagi 279,28 g) przesłano królowi Augustowi III i Marii Józefie, a jedną dostał minister Henryk von Brühl⁶⁶. W sumie cała akcja kosztowała 15 853 fl. 9 gr, czyli równowartość 201 łasztów pszenicy⁶⁷.

Doskonale widać więc, że wykonanie medalu ku czci biskupa Andrzeja Trzebickiego musiało także wiązać się z wydatkami na kruszec, projektanta i wykonawcę, a także ze zorganizowaniem jego produkcji. Któż zatem był inicjatorem i zleceniodawcą? Być może odpowiedź kryje się w sygłach, widniejących na awersie pod biskupim popiersiem. Jak już wcześniej wspomniano, proponowano ich odczytanie jako: „Andreas Trzebicki honor dat, donat, dedicat”. Takie rozwinięcie mogłoby sugerować, że to sam biskup krakowski kazał wybić numizmat ku własnej czci. Nie negując takiej ewentualności, trzeba wskazać, że istnieją inne możliwości. Przede wszystkim trzeba zauważyć, że litery można czytać następująco: „Andreae Trzebicki honori dat, donat, dedicat”. W takim przypadku mamy do czynienia z dedykacją biskupowi, lecz ten, kto dokonuje tej dedykacji nie został nazwany. Taka interpretacja ma sens tylko przy założeniu, że litera H, to inicjał słowa „honor”, a skrót D.D.D. należy zwyczajowo rozwinąć jako klasyczną frazę dedykacyjną o antycznej metryce: „Dat, donat, dedicat”⁶⁸. Literatura wskazuje jednak także na inne warianty odczytu wspomnianego skrótu. Niderlandzki erudyta Jan Gruyter (1560–1627) podaje lekcję: „Dono dedit, donum

dedit dedicavit”⁶⁹, podobnie Hubert Goltz: „Dono dedit dedicavit”⁷⁰.

We współczesnym omawianemu medalowi kompendium, obejmującym objaśnienia antycznych rzymskich napisów, padewski humanista Sertorio Orsato (1617–1678) czyta skrót następująco: „Data Decreto Decurionum. [...] In lapidibus, decreto coloniae datis, sub subsequentibus”, „Datum Decreto Decurionum”, „Datus Decreto Decurionum. [...] Quae dicendi formula in monumentis publico decreto, in coloniis alicui erectis, quod frequentissimum”, „Datus Dono Decurionum”, „Decem Decurionum Dedit”, „Decreto Decurionum Dederunt”, „Dono Decurio Dedit”, a także: „De Dono Dei. Digno Deo Dicitur” oraz „Dono Dedit Dedicavit. [...] In votivis, & Deo Dicitur”⁷¹. Nowsze leksykony abrewiatur podają następujące znaczenia: „Datus decreto Decurioni” lub „datum decurionum decreto”⁷², „D.D.D. Datum Decreto Decurionum. – Dat, donat, dedicat. – Dono dedit, dedicavit. Domni tres. Deo donum dedit. Dedit dedicavit”⁷³.

Biorąc pod uwagę powyższe, należy rozważyć, czy liter D.D.D. nie należy odczytywać jako „Data Decreto Decurionum” lub podobnie. Zatem, można roboczo zaproponować wariantywny propozycje odczytu inicjałów na medalu: „Andreae Trzebicki Honori Dat Dedit Dedicat” lub „Andreae Trzebicki Haec [numisma?] Data Decreto Decurionum”. Można oczywiście formułować także inne warianty, ale bez mocnego

wsparcia źródłami z epoki ich mnożenie wydaje się nieuprawnione.

Czy zatem określenie „dekurion” mogło mieć zastosowanie w realiach Rzeczypospolitej drugiej połowy XVII w.? A jeśli tak, to co znaczyło? Rozpoznanie przeprowadzone w ówczesnej literaturze wskazuje na interesujący trop. W dziele opisującym ustrój państwa polsko-litewskiego, opracowanym przez Stanisława Krzysztanowicza i wydany w 1642 r., natrafiamy kilkakrotnie na wspomniane określenie w odniesieniu do władz miejskich. Przytoczmy je: „In civitatibus autem & oppidis & vicis praeter hos sunt etiam consules. **Ita vocamus eos, qui a veteribus decuriones appellantur:** [podkr. – K.J. Cz., M. W.] penes quos est civitatis cujusque gubernatio & custodia: in delinquentes animadverso: publicorum commodorum administratio, curaue edificiorum & sartorum tectorum publicorum”⁷⁴. Dalej, w odniesieniu do zarządu miasta: „Caeteros autem scabinos, **ipsi consules sive decuriones** [podkr. – K.J. Cz., M. W.] in sua quinque civitate & oppido legunt, & Sacramento adigunt”⁷⁵; „Ea vero partim penes advocatum & scabinos, partim penes **decuriones sive consules** [podkr. K.J. Cz., M. W.] & magistratum civium sunt, partim etiam penes magistros contuberniorum”⁷⁶. W końcu, opisując miasta na Warmii: „Civitates a **decurionibus, seu consulibus**, [podkr. – K.J. Cz., M. W.] & quidem Germanicae linguae & sanguinis [...] reguntur”⁷⁷. Najwyraźniej więc w opracowaniach prawniczych, w nawiązaniu do nomenklatury antycznej, dekurionami nazywano rajców miejskich. Medal Andrzeja Trzebickiego na wielu poziomach odwołuje

62 J.G. Rokita, *Medal upamiętniający królewską koronację Jana III Sobieskiego i Marii Kazimiery w Krakowie pochodzący z 1676 roku. Uwagi ikonograficzne*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2018, nr 17, s. 307–336.

63 <https://zbiory.mnk.pl/pl/galerie-tematyczne/17/katalog/65035>; <https://zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/zaawansowane/katalog/64975> [dostęp 23 III 2020]. Okoliczności emisji, w tym emitent, są dyskusyjne.

64 E. Kizik, *Gdański medal jubileuszowy z okazji trzechsetlecia inkorporacji Prus do Polski w 1754 roku*, „Zapiski Historyczne”, t. 77, 2012, z. 2, s. 79–91.

65 Tamże, s. 82–85.

66 Tamże, s. 85–86.

67 Tamże, s. 87.

68 I. Krasicki, *Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabety ułożonych*, t. 1, Warszawa-Lwów 1781, s. 222.

69 J. Gruterus (Jan Gruyter), *Corpus inscriptionum ex recensione et cum adnotationibus Joannis Georgii Graevii antiquae totius orbis Romani*, t. 2, cz. 2, Amstelaedami 1707, s. XCVIII.

70 H. Goltz, *Thesaurus rei antiquariae huberrimus*, Antverpiae 1579, s. 185.

71 S. Orsato, *De notis Romanorum commentarius*, Patavii 1672, s. 132.

72 *Nouveau dictionnaire de la conversation, ou repertoire universel*, wyd. A. Wahlen, t. 9, Bruxelles 1845, s. 63.

73 *Lexikon Abreviaturarum. Wörterbuch lateinischer und italienischer Abkürzungen*, oprac. A. Cappelli, Leipzig 1901, s. 463.

74 S. Krzysztanowicz, *Respublica sive status Regni Poloniae, Litvaniae, Prussie, Livoniae*, Lugduni Batavorum 1642, s. 156.

75 Tamże, s. 161.

76 Tamże, s. 178.

77 Tamże, s. 211.

4. Johann Höhn Mł., Donatywa krakowska Jana III, awers i rewers, złoto, 1677 r., egzemplarz w Muzeum Narodowym w Krakowie. Fot. MNK

się do erudycji odbiorców, wśród których najpewniej był osoby znające okoliczności jego powstania oraz sam biskup. Tak więc stwierdzenie Michała Rożka, że rada miejska Krakowa była podmiotem odpowiedzialnym za powstanie numizmatu, jest godne rozpatrzenia.

Mimo słabego zaawansowania badań, wiadomo, że w kręgu krakowskich władz miejskich powstawały różnorakie inicjatywy z zakresu mecenatu artystycznego i kulturalnego⁷⁸. Należały do nich, nie zawsze uwieńczone sukcesem, działania w zakresie gromadzenia i publikowania źródeł municypalnych, a także badania nad dziejami stolicy Królestwa. Ze względu na charakter przedstawienia na rewersie medalu, szczególnie istotne znaczenie mają świadectwa praktycznej twórczości na polu emblematyki. Poza programami eksponowanymi na okazjonalnych bramach triumfalnych⁷⁹, zwracają uwagę złożone pod względem układu i treści kompozycje na kartach tytułowych „Septimanaliów” (rachunków miejskich) z lat 1665–1669, których autorem był Tomasz Szałwiowski. Na jednej z nich, z 1665 r., widnieją nawet cztery medaliony z emblematami i lemmami, mające cechy odrysów z monet i medali⁸⁰. Co prawda, nie ujawniono dotąd źródła,

78 M. Rożek, *Mecenasat mieszczaństwa krakowskiego w XVII wieku*, Kraków 1977, s. 183–212.

79 Autorstwo tych programów stanowi odrębne zagadnienie, bowiem w ich realizacji brali udział profesorowie Akademii Krakowskiej, np. autorem literackiej oprawy wjazdu koronacyjnego Jana III Sobieskiego w 1676 r. był Stanisław Józef Biezanowski. In *laudes Ioannis Sobescii. Rękopiśmienny zbiór emblematów z rysunkami Johanna Jakoba Rollosa*, wstęp i oprac. M. Górńska, B. Milewska-Ważbińska, Warszawa 2016, s. 34.

80 M. Rożek, *Mecenasat...*, dz. cyt., s. 201, il. 63–66. Kwestia realnych pierwowzorów dla tych kompozycji wymaga osobnego ujęcia, można jednak stwierdzić, że dwie połączone ręce z lemmą: „Felicitas Tempora Regum Concordia” występują na medalu króla Hiszpanii Filipa II z 1559 r.; słońce i księżyc oraz korona z lemmą „Tam Feliciter Omnia” odnoszą się z kolei do żony Filipa II, Izabeli.

poświadczających emisję numizmatów przez radę miejską, ale można być pewnym, że istniała wśród krakowskich rajców świadomość korzyści płynących z takich działań prowadzonych przez inne miasta, głównie Gdańsk. Funkcję medali w polityce prowadzonej przez miasto nad Motławą scharakteryzował trafnie Marcin Kaleciński: „Monety, medale i donatywy bite w Gdańsku stanowiły istotne medium propagandowe, oręż w walce o podtrzymanie szczególnego statusu Gdańska – w przekonaniu jego mieszkańców – podległego jedynie królowi. Mimo niewielkiego formatu ikonografia tych przedmiotów, jak swoisty barometr, żywo reagowała na aktualną koniunkturę polityczną. Medale chwały i wierności Gdańska, chwały władców polskich, z racji precyzji i lapidarności formy oraz erudycyjnej treści należą do wybitnych w skali europejskiej zjawisk z pogranicza sztuki i polityki”⁸¹.

Dopóki nie zostaną odnalezione zapisy archiwalne, poświadczające zaangażowanie krakowskich władz miejskich na polu mennictwa, dopóty można jedynie za dotychczasową literaturą wiązać z nimi monetę (znane są egzemplarze złote o wadze 3, 4 i 5 dukatów oraz w srebrze) datowaną na kwiecień (?) 1677 r., określaną czasem mianem donatywy⁸². Na jej awersie widnieje popiersie Jana III Sobieskiego *all'antica*, w paludmencie i wieńcu laurowym, na rewersie zaś panorama Krakowa oświetlonego promieniami padającymi z obłoków (il. 4). Na uwagę zasługuje rewersowy napis: „ALMA URBS CRACOVIA” z datą:

81 M. Kaleciński, *Między sferą prywatną a publiczną. „Ars mythologica” i antykizacja we wnętrzach domów i w ogrodach gdańszczan*, w: *Gdańsk nowożytny a świat antyczny*, red. M. Otto, J. Pokrzywnicki, Gdańsk 2017, s. 143.

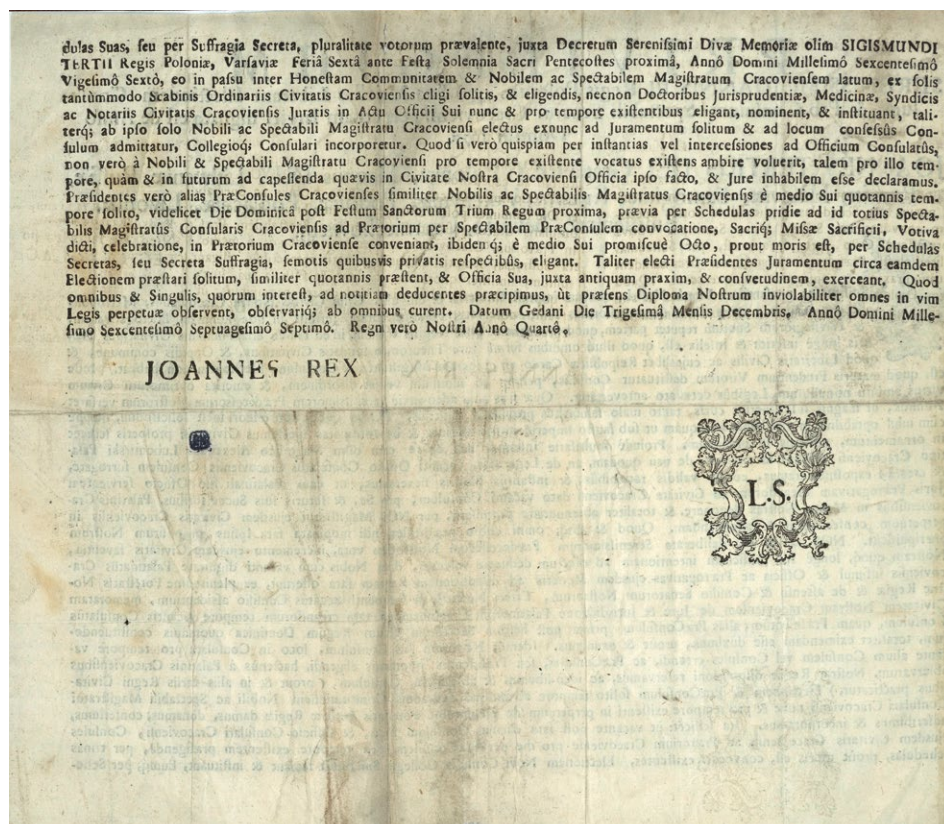
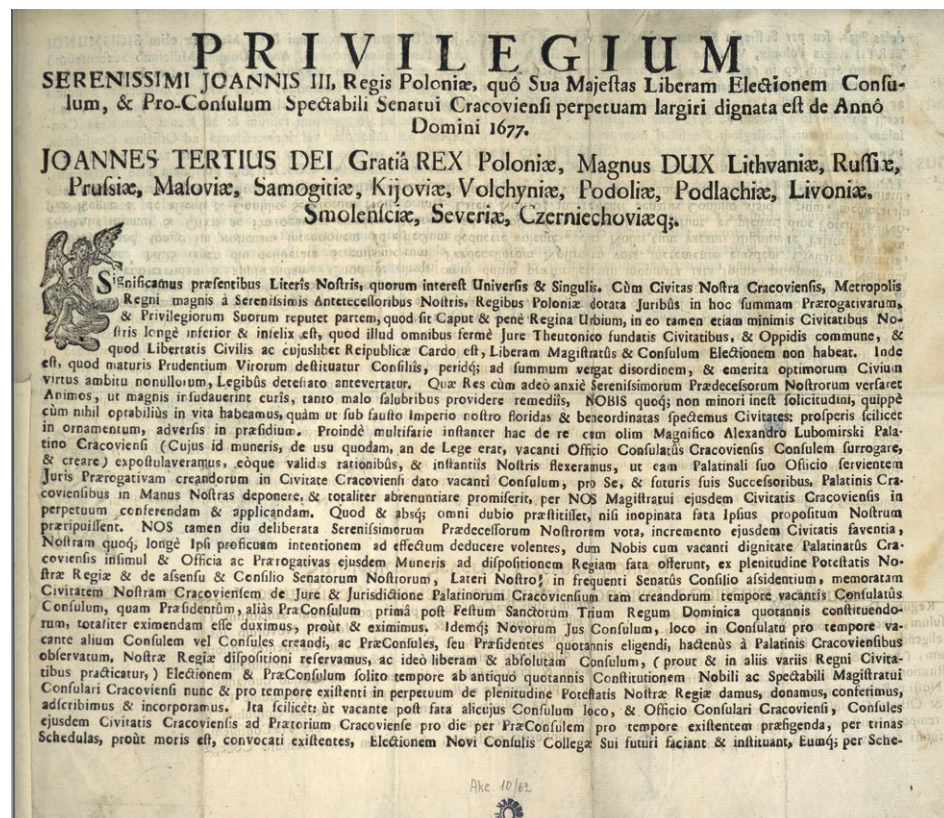
82 O definicji donatywy zob. J. Tylicki, *O historii sztuki i numizmatyce, czyli kto projektował niektóre donatywy gdańskie Zygmunta III*, „Biuletyn Numizmatyczny” 2009, nr 1, s. 27, przyp. 1.

„MDCLXXVII / & (?) APR.”⁸³. Numizmat przypisuje się Johannowi Höhnowi Mł.⁸⁴ Nie rozwijając szerzej interpretacji tego bardzo interesującego dzieła, trzeba podkreślić, że określenie użyte w stosunku do Krakowa ma charakter szczególny i odwołuje się bezpośrednio do nomenklatury odnoszonej do Rzymu⁸⁵. Król, którego

83 E. Raczyński, dz. cyt., t. 2, Wrocław, s. 297, poz. 211; E. Hutten-Czapski, dz. cyt., poz. 2424. Charakterystyka przy okazji sprzedaży egzemplarza monety czterodukatawej 14 III 2020 r. w Antykwariacie Numizmatycznym Michał Niemczyk w Warszawie, <http://archiwum.niemczyk.pl/auction/51/692/jan-iii-sobieski-donatywa-o-wadze-4-dukataw-1677-krakow-ekstremalna-rzadkosc> [dostęp 23 V 2020]: „Jest to jedyna znana donatywa koronna. Została wybita przez radę miasta Krakowa, choć nie jest jasne, z jakiej okazji wybito ją właśnie w 1677 roku. Król bowiem w 1677 roku wizytował Prusy, w tym Gdańsk. Nie gościł natomiast w tym roku w Krakowie. Niewykluczone jednak, że król nadał miastu jakieś nowe przywileje. Raczyński (za Albertrandim) przypuszczał, że donatywa ta powstała w związku z planami królewskimi otwarcia mennicy w Krakowie. Długie starania o otwarcie mennicy podejmowane były podczas obrad kilku sejmików [...] w 1677 roku. Zgoda na otwarcie mennicy zapadła ostatecznie na sejmie zwołanym w Grodnie. Donatywa została wybita na polecenie króla dla celów podarunkowych. Rozdawano ją posłom i senatorom. Być może właśnie ten królewski dar zapewnił przychyłność dla planów Jana III Sobieskiego, obradującego w Grodnie sejm. Donatywa wybita została jedną parą stempli, ale w trzech nominałach; o wadze trzech, czterech i pięciu dukatów. Większość znanych egzemplarzy to trzydukatawki. Pozostałe nominały są ekstremalnie rzadkie. W zbiorze Czapskich są dwa egzemplarze o wadze 3 i 4 dukatów. Egzemplarz złoty o wadze 4 lub 5 dukatów jest w zbiorach Ermitażu. Kolejny egzemplarz znajduje się w kolekcji cesarskiej w Wiedniu”. Trzydukatawowa wersja została sprzedana 21 X 2017 r. w tym samym domu aukcyjnym. <http://archiwum.niemczyk.pl/auction/18/177/jan-iii-sobieski-donatywa-o-wadze-3-dukataw-1677-krakow> [dostęp 23 V 2020]. Ostatnio pojawiło się przypuszczenie o wybitcu z inicjatywy rady miejskiej Krakowa złotego medalu z okazji koronacji Jana III Sobieskiego. J.G. Rokita, dz. cyt., il. 1.

84 Być może znak umieszczony w obrębie daty, to nie „&”, tylko przestylizowany monogram Jh.

85 J.G.T. Grässe, *Orbis Latinus. Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit*, hrsg. von H. Plechl, Zusammenarbeit S.Ch. Plechl, vol. 3, Braunschweig 1972, s. 273;

5. Edycja przywileju króla Jana III z 1677 r. dla Krakowa, Biblioteka Jagiellońska. Fot. B]

wizerunek jest stylizowany na wzór rzymskich imperatorów, był silnie związany ze stolicą królestwa, a jego nauka w murach Szkół Nowodworskich i w uniwersytecie⁸⁶, także mogła stanowić przyczynę użycia terminu „alma urbs”⁸⁷.

Wydaje się, że istnieją przesłanki wzmacniające tezę o krakowskiej genezie medalu, ponieważ Andrzej Trzebicki popierał starania o uzyskanie przez władze stołecznego miasta samodzielności w wybięranu rajców, dotąd wskazywanych przez wojewodę krakowskiego. Działo się to w 1677 r. i zakończyło wydaniem przez Jana III Sobieskiego odpowiedniego przywileju 30 grudnia tegoż roku w Gdańsku⁸⁸ (il. 5). Sam biskup przypomniał o tym w liście do rady z 5 kwietnia 1679 r.⁸⁹ W tym samym roku 1677 Andrzej Trzebicki aktywnie uczestniczył w obradach sejmu rozpoczętego 14 stycznia w Warszawie⁹⁰. Czy mogło to być okazją do wyrażenia wdzięczności zasłużonemu senatorowi przez zgromadzone stany? Niestety, żadne znane przekazy

o tym nie wspominają, poza tym nie są znane podobne przypadki nagradzania polityków przez polski parlament.

Przedstawione przesłanki służą jedynie weryfikacji arbitralnego stwierdzenia o związku medalu z władzami Krakowa. Wobec braku jednoznacznych dowodów, trzeba tę hipotezę traktować jako jedną z prawdopodobnych. Nie można przecież wykluczyć, że numizmat powstał z woli i za pieniądze samego biskupa krakowskiego. Mógł doskonale służyć jako prezent zarówno w kraju, jak i w stosunkach z zagranicą. Andrzej Trzebicki, podobnie jak inni promienci, posługiwał się darami dyplomatycznymi, czego potwierdzeniem jest zapis w inwentarzu skarbcza medycejskiego we Florencji, dotyczący bursztynowego tryptyku z krucyfiksem, datowanego na 1677 r., opatrzonego herbami Innocentego XI oraz ordynariusza krakowskiego⁹¹.

Przechodząc do zagadnień związanych z ikonografią i programem ideowym omawianego medalu, należy stwierdzić oczywisty wydzźwięk apologetyczny samej jego formy, wynikający z antycznej genezy (*imago clipeata*) i przypisywanych jej znaczeń, a także z praktyki honorowania w ten sposób przedstawicieli najwyższej elity świeckiej i duchownej. Medale portretowe powstały w okresie renesansu na wzór numizmatów antycznych. Szczególnie pilnie studiowano wówczas rzymskie monety z popiersiami cesarzy i obiegającymi je legendami na awersie oraz przedstawieniami lub pojedynczymi przedmiotami o charakterze symbolicznym na rewersie⁹².

A. Giardina, A. Vauchez, *Il mito di Roma. Da Carlo Magno a Mussolini*, Roma-Bari 2008, s. 91-92. Wywodzone to słowo z hebrajskiego i zrównywano w znaczeniu z „aeterna”: „Les Romains nommerent Rome Urbs aeterna, Alma urbs; ces deux éloges Alma, Aeterna, estoient pouvoit venir de Alam, olam, Ain lamed mem, olim, saeculum.” L. Thomassin, *Méthode d'étudier et d'enseigner la grammaire ou les langues par rapport à l'écriture Sainte & à la langue Hébraïque*, t. 2, Paris 1693, s. 337.

86 H. Barycz, *Lata szkolne Marka i Jana Sobieskich w Krakowie*, Kraków 1939; tenże, *Rzecz o studiach w Krakowie dwóch generacji Sobieskich*, Kraków-Wrocław 1984.

87 Moneta wymaga pogłębionych studiów, dotyczących okoliczności emisji, źródeł inspiracji i złożonego przekazu ideowego, w którym na sposób erudycyjny mogły się nakładać i przenikać różne treści.

88 J. Bieniarzówna, J.M. Małecki, dz. cyt., s. 424-425 (autorzy wiążą z tym przywilejem wybięcie przez miasto medalu ku czci króla w 1677 r.). Sam akt wydano drukiem (egzemplarz w Bibliotece Jagiellońskiej, sygn. SD XVII.4.16301).

89 K. Hoszowski, dz. cyt., s. 113-114.

90 A. Przyboś, M. Rożek, dz. cyt., s. 112-116.

91 K. Hinrichs, Bernstein, *das „Preußische Gold“ in Kunst- und Naturalienkammern und Museen des 16.-20. Jahrhunderts. Zur Erlangung des akademischen Grades doctor philosophiae (Dr. Phil.)*, Philosophische Fakultät III der Humboldt-Universität zur Berlin, 2006, s. 271.

92 Na ten temat bardzo obszerna literatura, tytułem przykładu można przywołać: G.F. Chiaï, *Das Münzporträt in der Renaissance w: Vorträge zur Geldgeschichte 2012*, hrsg. von R. Walburg, Frankfurt am Main 2013, s. 5-39.

Świetnym przykładem czerpania motywów z monet antycznych w nowożytnej produkcji emblematycznej jest dzieło węgierskiego humanisty Jánoša Zsámboky'ego (Joannesa Sambucus) *Emblemata, et aliquot nummi antiqui operis*, po raz pierwszy wydane w Antwerpii w 1564 r., później wielokrotnie wznawiane (w tym po francusku oraz holendersku)⁹³. W tej tradycji mieści się medal Andrzeja Trzebickiego.

Zanim jednak przejdziemy do odczytania znaczeń związanych z emblemem na rewersie, musimy się zatrzymać przy samym portrecie biskupa. Pierwszą kwestią jest wiarygodność rysów portretowanego. Aby ją zweryfikować, powinniśmy zestawzić popiersie na numizmacie z autentycznymi wizerunkami biskupa. Dysponujemy dzisiaj kilkoma dziełami malarskimi i rzeźbiarskimi, które powstały za życia Andrzeja Trzebickiego, a także stosunkowo niedługo po jego śmierci. Najcenniejszym źródłem do poznania wyglądu krakowskiego hierarchy jest jego oficjalny, reprezentacyjny portret pędzla Daniela Schultza z 1664 r., umieszczony w galerii biskupów krakowskich w krużgankach klasztoru franciszkanów⁹⁴.

93 A. Visser, *Joannes Sambucus and the learned image: the use of the emblem in late-Renaissance humanism*, Leiden 2005; <https://www.emblems.arts.gla.ac.uk/french/books.php?id=FSAb>, oprac. A. Visser [dostęp 23 III 2020]. Zob. B. Czarski, *Recepcja antycznej ikonografii monetarnej w XVI-wiecznych drukach emblematycznych (projekt badawczy Biblioteki Narodowej)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2015, nr 46, s. 109–134.

94 *Zabytki XVII wieku. Wystawa jubileuszowa Jana III w Krakowie 1883*, Kraków 1884, s. 5, tabl. XII; S. Tomkowicz, *Galerya portretów biskupów krakowskich w krużgankach klasztoru OO. Franciszkanów w Krakowie*, Kraków 1905, s. 129–146; M. Giżyńska-Matecka, *Portret biskupa Andrzeja Trzebickiego w krużgankach klasztoru OO. Franciszkanów w Krakowie*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace z Historii Sztuki” 1977, z 14, s. 43–72; A. Przyboś, dz. cyt., s. 13; A. Przyboś, M. Rożek, dz. cyt., s. 129–131. Ograniczona do popiersia kopia (zmodyfikowana, biskup bez infuły) z r. 1882, autorstwa Ludwika Łepkowskiego, w pałacu biskupim w Krakowie. J. Skrabski, *Portret Andrzeja Trzebickiego*, w: *Sakralne Dziedzictwo Małopolski*,

(il. 6–7). Inne notowane w literaturze konterfekty (w Arcybractwie Miłosierdzia⁹⁵ oraz w klasztorze cystersów w Mogile⁹⁶), nie budzą takiego zaufania co do wierności oddania cech fizjonomicznych. Z pewnością na uwagę zasługuje popiersie kute w białym marmurze, osadzone pośrodku wielkiego pomnika nagrobnego ustawionego w 1696 r. w prezbiterium jezuickiego kościoła pw. św. św. Piotra i Pawła⁹⁷ (il. 8–9). Według Michała Wardzyńskiego rzeźby figuralne i najważniejsze detale zdobnicze są dziełem Sulpiciusa Gode z Cambrai, znającego wenecką twórczość Flamanda Josta de Court, a architektura oraz chrząstkowo-maźwolinowa tablica zostały zrealizowane przez Jakuba Bielawskiego⁹⁸.

<https://sdm.upjp2.edu.pl/dziela/portret-andrzeja-trzebickiego> [dostęp 17 III 2020].

95 K. Hoszowski, dz. cyt., s. 135; A. Przyboś, M. Rożek, dz. cyt., s. 131.

96 A. Przyboś, M. Rożek, dz. cyt., s. 131.

97 K. Hoszowski, dz. cyt., s. 130–132; S. Załęski, O.O. *Jezuici przy Kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie. Szkic historyczny*, Nowy Sącz 1896, s. 87–89, przyp. 1; J. Daranowska-Łukaszewska, *Nagrobek biskupa Andrzeja Trzebickiego w kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 39, 1977, s. 177–190; A. Przyboś, M. Rożek, dz. cyt., s. 125–126, il. 32; P. Krasny, *Nagrobek biskupa Andrzeja Trzebickiego w kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie a plastyka nagrobna Domenica Guidi*, w: *Między gotyką a barokiem. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Oddział Krakowski SHS*, red. E. Fiałek, Kraków 1997, s. 101–112; M. Fabiański, *O jezuickim nagrobku biskupa Andrzeja Trzebickiego*, „Folia Historiae Artium”, Seria Nowa, t. 10, 2005, s. 127–160; tenże, *Śmierć i zmysły w barokowym nagrobku w Krakowie a pisma Daniela Bartoli S.J.*, w: *Italská renesance a baroko ve střední Evropě. Příspěvky z mezinárodní konference. Olomouc 17.–18. října 2003*, red. L. Daniel, Olomouc 2005, s. 185–196; M. Wardzyński, *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa w kamieniołomach dębnickich od drugiej ćwierci XVII do początku XVIII wieku a „długie trwanie” form późnomanierystycznych i wczesnobarokowych*, w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 11: *Tradycja i innowacja w sztuce nowożytnej*, red. I. Rolska, K. Gombin, Lublin 2012, s. 344, il. 14; tenże, *Marmur i alabaster w rzeźbie i małej architekturze Rzeczypospolitej. Studium historyczno-*

6. Daniel Schultz, Portret biskupa Andrzeja Trzebickiego, ok. 1679 r., klasztor franciszkanów w Krakowie. Fot. S. Michta

7. Daniel Schultz, Portret biskupa Andrzeja Trzebieckiego, fragment, 1664 r., klasztor franciszkanów w Krakowie. Fot. S. Michta

Wcześniej, bo w 1683 r., powstała kłęcząca statua biskupa wykonana ze złoczonego mosiądzu, stanowiąca główny element pomnika w katedrze, umieszczonego pierwotnie naprzeciw ołtarza Pana Jezusa Ukrzyżowanego, a obecnie w nawie północnej⁹⁹ (il. 10). Oba monumenty ufundował siostrzeniec Andrzeja Trzebieckiego, Kacper Cieński¹⁰⁰. W 1699 r. uzyskał zgodę miejscowej kapituły na umieszczenie kolejnego symbolicznego nagrobka z podobizną swego krewnego w kolegiacie w Sandomierzu, brak jednak potwierdzenia realizacji tego zamiaru¹⁰¹. Niewątpliwie zależało Cieńskiemu na realizmie wyobrażeń pomnikowych Andrzeja Trzebieckiego, na co wskazuje pełna ich zgodność z fizjonomią ukazaną na płótnie Daniela Schultza. Z całą pewnością fundator musiał wskazać albo dostarczyć wykonawcom odpowiedni wzór do naśladowania.

Podobnie musiało być w przypadku omawianego medalu, zawierającego wizerunek, mimo miniaturowych rozmiarów, znakomicie oddający twarz znaną ze wspomnianego portretu biskupa u krakowskich

franciszkanów: szczupłą, z lekko zapadniętymi policzkami i wydatnymi kośćmi policzkowymi, z wąską bródką.

Proces wytworzenia medalu miał charakter bardziej złożony, niż to się zwykle przedstawia, przypisując medalierowi wszystkie jego fazy. Tymczasem, jak to wykazał na konkretnych przykładach Jacek Tylicki, pracowało przy takim miniaturowym dziele kilku artystów. W Gdańsku z wybitnymi twórcami numizmatów współdziałali miejscowi malarze, dostarczający projektów także do wyobrażeń portretowych. Z Samuelem Ammonem współpracował Herman Han¹⁰², Daniel Schultz zaś i Adolf Boy z Johannem Höhnem St. oraz jego synem¹⁰³. W związku z potwierdzonym autorstwem krakowskiego portretu Andrzeja Trzebieckiego z r. 1664, szczególnie interesujące jest zaangażowanie Daniela Schultza w realizację numizmatów, co

102 J. Tylicki, *O historii sztuki i numizmatyce, czyli kto projektował niektóre donatywy gdańskie Zygmunta III*, „Biuletyn Numizmatyczny” 2009, nr 1, s. 27–38.

103 Tenże, *O gdańskiej historii sztuki i numizmatyce raz jeszcze*, „Porta Aurea”, t. 9, 2010, s. 171–181.

8. Jakub Bielawski, Sulpicius Gode, Nagrobek biskupa Andrzeja Trzebieckiego, 1696 r., kościół pw. św. św. Piotra i Pawła w Krakowie. Fot. M. Walczak

potwierdzają księgi kasowej kamlarii gdańskiej. Wiadomo, że malarzowi zapłacono w r. 1650 za dwa portrety jako wzór dla rytownika stempli. Jacek Tylicki identyfikuje je z wizerunkami Jana Kazimierza¹⁰⁴. Kto i na jakiej podstawie przygotował projekt wykorzystany przez Johanna Höhna St. do rytowania stempla medalu Trzebieckiego, tego na obecnym etapie badań nie da się stwierdzić. Autorem wizerunku mógł być sam medalier, który pozyskał wiarygodny

104 Tamże, s. 171–173.

portret biskupa, mógł być nim także gdańszczyzanin Daniel Schultz. Jeśli medal Trzebieckiego został zamówiony przez radę miejską Krakowa, można brać także pod uwagę znanego krakowskiego malarza Jana Trycjusza, u którego rajcy zamówili w r. 1676 konterfekt Jana III Sobieskiego do Sali Pańskiej ratusza¹⁰⁵.

105 M. Rożek, *Mecenat...*, dz. cyt., s. 187.

–materiałoznawcze przemian tradycji artystycznych od XVI do początku XVIII wieku, Warszawa 2015, s. 289, 569, il. 849–850.

99 K. Hoszowski, dz. cyt., s. 127–130; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 4: *Miasto Kraków*, cz. 1: *Wawel*, red. J. Szablowski, Kraków 1965, s. 72, il. 673; M. Rożek, *Katedra wawelska w XVII wieku*, Kraków 1980, s. 104, 107–108, 123–126, 135, 143, il. 19, 24, 27–28; A. Przyboś, M. Rożek, dz. cyt., s. 127–129, il. 27, 28; M. Wardzyński, *Marmur i alabaster...*, dz. cyt., s. 272, 295, 568, il. 849.

100 Kacper Cieński był synem Wojciecha oraz Jadwigi z Trzebieckich, siostry biskupa, od r. 1660 kanonikiem gnieźnieńskim, od 1665 – krakowskim, a w r. 1679 został dziekanem kapituły krakowskiej, administrator diecezji krakowskiej podczas sediswakacji w r. 1699/1700; pochowany w kościele pw. św. św. Piotra i Pawła. J. Wiśniewski, *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1186–1926 r. tudzież sesje kapituły sandomierskiej od 1581 do 1866 r.*, Radom 1926, s. 42; B.S. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1, Kraków 1998, s. 567–568.

101 J. Wiśniewski, dz. cyt., s. 42, 120.

9. Sulpicius Gode, Popiersie biskupa Andrzeja Trzebieckiego z jego nagrobka, 1696 r., kościół pw. św. św. Piotra i Pawła w Krakowie.
Fot. M. Walczak

10. Pomnik biskupa Andrzeja Trzebieckiego, fragment, 1683 r., katedra na Wawelu. Fot. K.J. Czyżewski

11. Fragment obramienia portretu biskupa Andrzeja Trzebieckiego, ok. 1679 r., klasztor franciszkanów w Krakowie. Fot. S. Michta

pontyfikalnego: w uroczystej kapie (z haftowanymi postaciami apostołów, świętych, a nawet scenami, jak wręczenie kluczy św. Piotrowi), w moście i stule, w tiarze lub w camauro na głowie. Każdemu z tych ujęć przypisać można różne intencje i komunikaty skierowane do odbiorcy. W przypadku świeckich władców pojawiają się stroje współczesne lub kostiumy *all'antica*, cywilne lub wojskowe itd. Mocet kryjący ramiona Andrzeja Trzebieckiego jest znakiem zwierzchności nad Kościołem lokalnym i dlatego prawo jego używania przez biskupów ograniczone było tylko do terytorium własnej diecezji.

Medal Trzebieckiego reprezentuje powszechną w epoce nowożytnej praktykę wykorzystywania motywów heraldycznych do rozwijania, w oparciu o mniej lub bardziej oryginalny koncept, utworów apologetycznych, gloryfikujących wybraną osobistość. Budowa najbardziej nawet karkołomnych skojarzeń z postaciami, wydarzeniami, pojęciami, zaczerpniętymi z historii, Biblii, teologii, filozofii, była istotnym elementem poezji i prozy, w tym szczególnie kazań. W kręgu biskupa Andrzeja Trzebieckiego powstało oprócz omawianego medalu także kilka innych dzieł, eksploatujących motyw herbowego łabędzia. Niestety, nie zachował się wspinały hełm wieży Zegarowej katedry krakowskiej ozdobiony dwunastoma złożonymi heraldycznymi ptakami upamiętniającymi fundatora¹⁰⁶. Łabędzie występują również w obramieniu portretu w krużgankach

106 S.J. Podgórski, *Certamen votorum inter dioeceses*, Cracoviae 1711, k. K₁; Benedykt od św. Józefa (Zawadzki), *Infula Cracoviensis gemmis suis distincta*, Varsaviae 1686, s. 369: „Cathedrali Basilica non solum amplissime ornata, / Sed etiam excitata sumptuosissime turri / Ostendit in pinnaculo templi, / Non ciconijs tantum esse locum, sed & Oloribus”. A. Grabowski, *Kraków i jego okolice*, Kraków 1844, s. 124, przyp. f; K. Hoszowski, dz. cyt., s. 298–299, przyp. 47; M. Rożek, *Katedra...*, dz. cyt., s. 44–45; A. Przyboś, M. Rożek, dz. cyt., s. 137.

Na bliższe rozpoznanie zasługują przesłania zawarte w numizmacie. Jeśli chodzi o kompozycję awersu, to należy stwierdzić, że realizuje ona rozwiązanie najbardziej rozpowszechnione w epoce nowożytnej: z popiersiowym portretem otoczonym legendą. Jednocześnie, ze względu na przynależność portretowanego do stanu kapłańskiego, narzuca się niejako automatycznie skojarzenie z numizmatami honorującymi papieży i wyższą hierarchię Kościoła rzymskiego. W przypadku ujęcia ograniczonego do głowy i ramion, zróżnicowanie ikonograficzne i znaczeniowe dokonywane było przez wybór odpowiedniego ubioru duchownego. Widać to doskonale na przykładzie papieży, prezentowanych w różnych odmianach stroju

klasztoru franciszkanów w Krakowie, w którym podtrzymują kolumny (il. 11). Mniej znany pozostaje zachowany na Wawelu czerwony aparat liturgiczny z tkaniny pokrytej deseniem sieciowym z powtarzającymi się łabędziami i rozetami¹⁰⁷ (il. 12). Zestawienie godeł herbów Łabędź i Poraj nie zostało dotąd wyjaśnione. Takie tkaniny z herbami wkomponowanymi w desień wykonywano dla prominentnych osób na specjalne zamówienie¹⁰⁸. Ze złotogłowi weneckiego lub rzymskiego wykonano komplet pontyfikalny (ornat, para damatyk, kapa, antependium – obecnie przerobione na makatę), w tym przypadku zastosowano kompletne czteropolowe herby Łabędź, Ostoja, Jelita, Laryssa, wpisane w kartusze nakryte infułami¹⁰⁹ (il. 13).

107 K. Hoszowski, dz. cyt., s. 154; *Katalog zabytków...*, dz. cyt., s. 123 (tkanina „o wzorze opartym na motywach w. XVI, wśród których rozety oraz łabędzie (może godło herbowe), Polska (?), w. XVII); K.J. Czyżewski, *Kapa pontyfikalna Piotra Tylickiego – konteksty*, w: *Tekstylija w zbiorach sakralnych. Inwentaryzacja – konserwacja – przechowywanie*, Warszawa 2013, s. 181, przyp. 45.

108 Ostatnio o tkaninach herbowych: A. Bender, *Wzorzyste włoskie tkaniny jedwabne z polskimi herbami w XVI i XVII wieku*, w: „Pod niebem Północy”. *Z dziejów polsko-włoskich związków artystycznych*, red. P. Kondraciuk, Zamość 2010, ss. nlb.; M. Piwocka, *O tkaninach, które zdobią i znaczą*, w: *Tekstylija...*, dz. cyt., s. 152–162; ze szczególnym uwzględnieniem skarbcza katedry krakowskiej: K.J. Czyżewski, *Kapa pontyfikalna...*, dz. cyt., s. 179–182; tenże, *Wawelska kapa biskupa Piotra Tylickiego w Piotrawinie – rekapi-tulacja*, w: *Zespół zabytkowy Piotrawina – promocja dziedzictwa. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej poświęconej podsumowaniu badań archeologicznych i prac remontowo-konserwatorskich w zespole sakralnym w Piotrawinie prowadzonych w latach 2011–2013 oraz wybranym zabytkom zgromadzonym na wystawie przy kościele parafialnym*, red. R. Bartnik, Piotrawin 2014, s. 226–231.

109 K. Hoszowski, dz. cyt., s. 153–154; T. Mańkowski, *Polskie tkaniny i hafty XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1954, s. 30–31, tabl. VI, il. 29; *Katalog zabytków...*, dz. cyt., s. 122, 129, il. 821; M. Giżyńska-Matecka, dz. cyt., s. 52, przyp. 46; A. Bender, dz. cyt., s. nlb., il. 20–21; K.J. Czyżewski, *Kapa pontyfikalna...*, s. 181, przyp. 44; tenże, *Wawelska kapa...*, dz. cyt., s. 230.

12. Kapa z powtarzającym się herbem Łabędź biskupa Andrzeja Trzebieckiego, 3. ćw. XVII w., katedra na Wawelu. Fot. K.J. Czyżewski

Znaczącą rolę wyznaczono również herbowi Łabędź w niezwykłym nagrobku biskupa w kościele św. św. Piotra i Pawła, w którym wieńczy on rozbudowaną kompozycję architektoniczno-rzeźbiarską¹¹⁰. Do niego też nawiązuje tekst łacińskiego epitafium mówiący o łabędziu, który zastygł w marmurze:

„Hoc Marmore Dirigvit Olor Amisso Andrea Trzebicki Episcopo Craco(viensi) D(uce) S(everiensi) Cardinalibus domesticvs omen habvit purpurae”¹¹¹.

W nagrobku katedralnym postać łabędzia, poza czteropolowym herbem, pojawia się w inskrypcji: „Involucra mentium exosus niveum pactus, lucidamque

110 Por. pozycje bibl. cyt. w przyp. 97.

111 Całość publikuje wraz z polskim tłumaczeniem M. Fabiański, *O jezuitskim nagrobku...*, dz. cyt., s. 138.

13. Fragment ornatu z herbem złożonym biskupa Andrzeja Trzebickiego, 3. ćw. XVII w., katedra, Wawel. Fot. wg T. Mańkowskiego, dz. cyt.

interioris vitae crystallum gentili cygno suo concolorem unice adamavit¹¹², co Edward Raczyński przetłumaczył następująco: „brzydząc się pokryciem duszy umysł nieskażonego blasku i przeźroczysty duszy kryształ z herbowym łabędziem jednofarby umiłował¹¹³”.

Łabędź jest figurą często spotykaną zarówno w heraldyce¹¹⁴, jak i emblematyce¹¹⁵. Wykorzystanie figur heraldycznych w twórczości emblematycznej jest dobrze

112 *Corpus Inscriptionum Poloniae*, t. 8: *Województwo krakowskie*, z. 1: *Katedra krakowska na Wawelu*, wyd. i oprac. A. Perzanowska, Kraków 2002, s. 212–213, poz. 204.

113 E. Raczyński, dz. cyt., t. 2, Berlin 1845, s. 376, przyp. b; K. Hoszowski, dz. cyt., s. 129–130.

114 B. Bei der Wieden, *Mensch und Schwan*, Bielefeld 2014, s. 189–195.

115 Tamże, s. 204–208.

znane i szeroko omówione¹¹⁶. Co do herbów biskupów krakowskich kwestie ich różnorodnego wykorzystania oraz interpretacji symbolicznej poruszane były sporadycznie¹¹⁷. Przykładem wyjątkowo wyrafinowanych konceptów heraldycznych współczesnych medalowi Trzebickiemu, są fundacje biskupa sufragana Mikołaja Oborskiego: monstrancja oraz para świeczników w katedrze krakowskiej, w których jako motywy o wielu znaczeniach pojawia się kolumna – godło herbu Roch¹¹⁸.

Znaczące w kontekście medalu z 1677 r. są wszelkie przypadki symbolicznego i emblematycznego wykorzystania herbowego łabędzia dla uczczenia krakowskiego biskupa. Najczęściej można spotkać

116 P. Buchwald-Pelcowa, *Emblematyka w późnobarokowych drukach polskich*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 42, 1980, nr 3/4, s. 401–412; J. Pelc, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002. Z opracowań szczegółowych na uwagę zasługuje m.in. A. Stankiewicz, *Treści propagandowe herbu złożonego Jana Stanisława Sapiehy z 1617/1620 roku*, w: *Źródła staropolskie i nauki pomocnicze historii*, red. J. Rogulski, Kraków 2013, s. 295–340.

117 P. Krasny, *Figura baranka na kopule kaplicy Załuskich i jej symbolika „w dwojakim nawet sensie”*, w: *Katedra krakowska w czasach nowożytnych (XVI–XVIII w.)*, Kraków 1999, s. 121–128; A. Betlej, *Baranek (i lwy). Przykłady wykorzystania znaku herbowego w dekoracjach artystycznych w XVIII wieku*, w: *Ex voto. Studia dedykowane Ojcu Janowi Golonce OSPPE w 75. rocznicę urodzin i w 50. rocznicę święceń kapłańskich*, red. P. Mrozowski, J. Żmudziński, Jasna Góra 2012, s. 503–509; B. Czarski, *Stemmaty w staropolskich ksiązkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa 2012, s. 117–119, ryc. VIII (herb Junosza Konstantego Felicjana Szaniawskiego); B.M. Wołyniec, *Ostoja – uwagi nad dziejami herbu w średniowieczu i czasach nowożytnych w: Źródła staropolskie...*, dz. cyt., s. 245–294.

118 J. Czyżewski, *Wystawił dwie kolumny, a na wierzchu kolumn robotę na kształt lilyi położył*, w: *Ex voto. Studia...*, dz. cyt., s. 603–625. Z bpem Mikołajem Oborskim można związać jeszcze jedną monstrancję z motywem heraldycznej Kolumny, w kościele parafialnym w Wawrzeńcycach; jest ona dziełem bliźniaczym względem ostensorium katedralnego z r. 1686. J. Skrabski, *Monstrancja*, w: *Rzemiosło Artystyczne Małopolski*, <https://ram.upjp2.edu.pl/dziela/monstrancja-141> [dostęp 28 V 2020].

14. Akta podkanclerskie z lat 1653–1658, strona tytułowa z herbem biskupa Andrzeja Trzebickiego, Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych, sygn. 1401MK 196. Fot. AGAD

kompozycje złożone z herbu i wierszowanego komentarza, określane mianem stemmatów¹¹⁹. Oczywiście, herb Łabędź pojawia się także w twórczości poświęconej różnym pieczętującym się nim osobom, czego przykładem może być utwór powstały w kręgu Akademii Krakowskiej, autorstwa Stanisława Bieżanowskiego, *Cygnvs academicvs* [podkr. – K.J. Cz., M. W.], *inter suavissimum verbi incarnati concentum, ad aeternam felicitatem translatus, et ad feralem vnam clarissimi olim et adm. Rñdi Domini, M. Mathiae Brvzynski*¹²⁰.

Szczególne miejsce w twórczości dotyczącej Andrzeja Trzebickiego, zajmuje kompozycja rozpoczynająca rękopiśmienne akta sporządzone podczas pełnienia przez niego urzędu podkanclerza, a jednocześnie biskupa przemyskiego¹²¹. Chodzi o lawowany rysunek przedstawiający herb Łabędź w rozbudowanym kartuszu pod kapeluszem biskupim, któremu towarzyszą dwa epigramy (il. 14). Powyżej herbu: „Digna legi, multos calamus notat Acta per an(n)os;

Sed longam nolunt ferre legenda moram.
Ista tamen feri relegend, discentq(ue)
Nepotes:

Dulcis enim cantu taedia mulcet Olor”.

Poniżej herbu:

„Gratia cantat Olor, florens tibi lilia quid vis
Amplius? ergotuum tolle sub Astra caput
Casta placent Superis, castam te lilia caelis
Cum Cygno faciunt, ergo sub Astra vola”.

Zwraca uwagę nawiązanie do legendarnego śpiewu ptaka i jego bieli, a także zestawienie jej z lilią. Te topiczne motywy wykorzystywano często w innych utworach¹²². Kompozycja rysunku kartusza ujętego anielskimi hermami wskazuje na znajomość współczesnej publikacji Jana Jonstona, uznawanej za ostatnią humanistyczną systematykę zwierząt¹²³ (il. 15). Anonimowy rysownik zdobiący akta podkanclerskie wykorzystał w uproszczeniu graficzną oprawę strony tytułowej szóstego tomu owego dzieła, poświęconego ptakom!¹²⁴ Najpewniej więc zapoznał się przy tej okazji z obszerną charakterystyką łabędzia, sporządzoną przez działającego w Lesznie uczonego¹²⁵.

Stefan Damalewicz, dedykując biskupowi przemyskiemu Andrzejowi Trzebickiemu wydanie konstytucji kanoników regularnych laterańskich, poprzedził swoje dzieło herbem Łabędź na kartuszu pod kapeluszem rangowym i opatrzył epigramem:

„In Arma Gentilitia Illustrissimi,
& Reuerndissimi Domini. Ferre Aquilae dignus fulmina solus Olor.”,
„Sarmates ales ait, domus divina Tonantis,
Quid, quod in alta, facit, sidera tollor? Echo,
Olor.

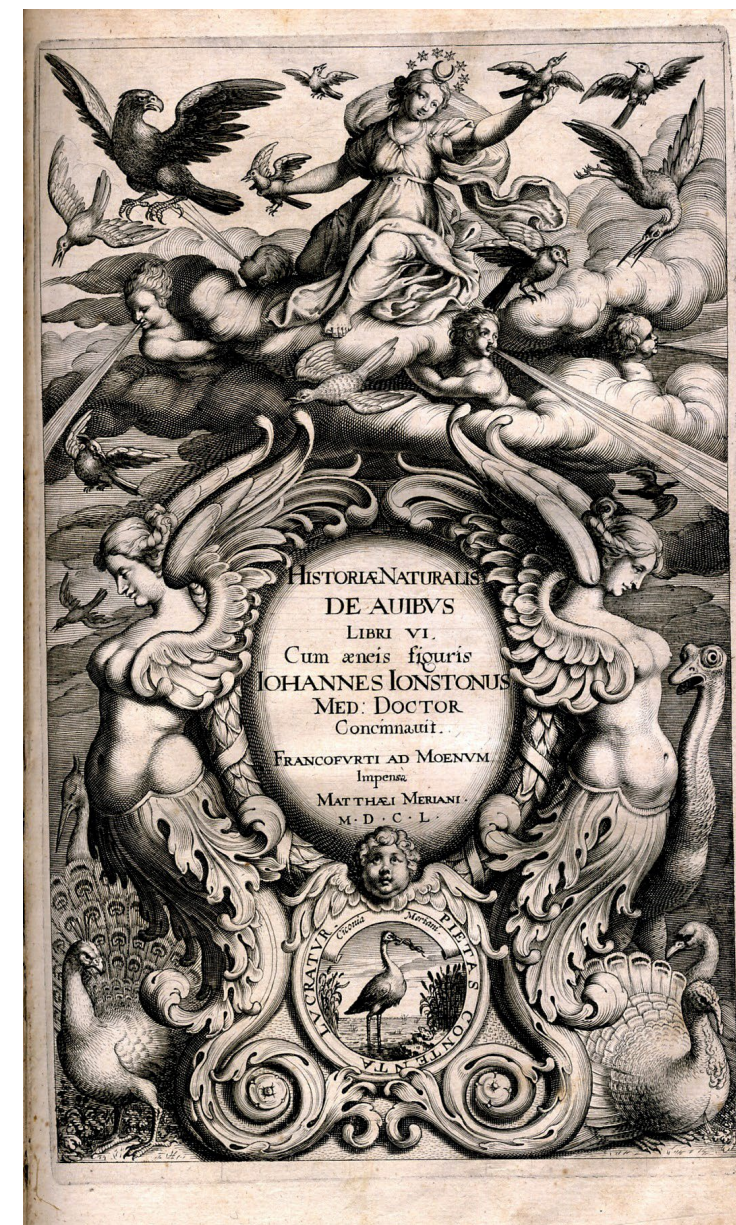
Tunc mihi Diua Themis replets praecordia?
Echo, Dia,
Me fore felicem tu quoque reris? Echo, Eris,
Cuius at auspiciis Lechidae hoc sunt omine digni?
Echo, Cygni.
Cygne erit lenne leuamen. Echo, Amen.
Cygne meos cantu haud frustra solate labores,
Pro Ioue, quae tulimus tela, tuere vigil”¹²⁶.

Podobny charakter ma stemmat umieszczony przez notariusza Tomasza Nykowskiego na odwrociu karty tytułowej sporządzonego w r. 1676 na polecenie Andrzeja Trzebickiego rękopisu, zawierającego statuty kapituły krakowskiej. Herbowi przydano wiersz:

„Diligit hic Patriam sinceri pectoris Ales,
Praesulis est animo concolor ille sui.
Candidus in Cygno nitor est in Praesule virtus,
Integritas, pietas, candida tota nitet.
Quid canet hic Cygnus, dulci per saecula cantu?

Optima Trzebicii Praesulis acta canet”¹²⁷.

Łabędź w tiarze (czytaj: mitrze biskupiej) pojawia się w tytule panegiryku pióra Jana Dziedzica z okazji wawelskiego ingressu w r. 1658: *Olor Trebicianus pontificali pedo,*

15. Jan Jonston, *Historiae naturalis de avibus libri VI*, Francofurti ad Moenum 1650, strona tytułowa. Fot. z archiwum autorów

119 B. Czarski, *Stemmaty...*, dz. cyt.; tenże, *Lemmata w staropolskich konstrukcjach stemmatycznych jako przejaw hybrydyzacji gatunkowej*, „Terminus”, t. 14, 2012, z. 25, s. 157–178.

120 S. Bieżanowski, *Cygnvs academicvs, inter suavissimum verbi incarnati concentum, ad aeternam felicitatem translatus, et ad feralem vnam clarissimi olim et adm. Rñdi Domini, M. Mathiae Brvzynski Blossii, Coll: Maioris. S. Th. D. Decani S. Flor. Cancellarii Posnaniensis dignissimi. Lugubri elego [...] in palaestra Cynersciana advmbratus. Anno domini, 1646. Die 17. Decemb.*, Cracoviae 1646. Inne przykłady: S. Baczewski, *Panegiryk jako narzędzie komunikacji społecznej. „Charites Słowieńskie” Jana Zawickiego i „Łabędź żałośnie śpiewający” Hiacynta Przetockiego, w: Panegiryk jako element życia literackiego doby staropolskiej i oświeceniowej*, red. M. Sulejewicz-Nowicka, Z. Gruszka, wstęp M. Wichowa, Łódź 2013, s. 35–47.

121 AGAD, sygn. 1401 MK 196 (Regestrum privilegiorum vicecancellariatu [...]) *Andreae Trzebicki anni 1653-1658, excepto sexto anno, quo Svecus, Moschoviticus, rebelles Cosaci Zaporovienses cum Hano Crimensi iuncti necnon Racocius princeps Transylvanae cum suo valido exercitu ex pluribus gentibus collecto infestis armis Regnum grassabantur*.

122 F.K. Zachariasiewicz, *Vitae episcoporum Premisliensium ritus latini*, Viennae 1844, s. 138, w 1744 r.

poprzedził biogram Trzebickiego epigramem: „Albaque collaudant quamvis sua lilia Galli / Hic nimis jam superat lilia pulcher olor”, w nawiązaniu do Szymona Okolskiego, *Orbis Polonus*, t. 2, Cracoviae 1641, s. 4. Śpiew łabędzi m.in. w epigramie na herb biskupa: „Thrax, Aquilae grauis instat: OLOR contra expedit alas, / Hastamque Sui roboris armat Opem: / Et belli auspicium, & neruum laturus in hostem, / Classica, non clangens ore, sed aere, sonat”. A. Kanon, *Lucubrationes oratoriae, Regum, Pricipum, Antististum, caeterorumque Illustrum Virorum Panegyricis & Elogii insignitae*, Cracoviae 1676, s. nlb.

123 J. Czaplą, *Między autorem a drukarzem. Dobór ilustracji w „Historia naturalis” Jana Jonstona, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” 2016, nr 14, s. 9–25.*

124 J. Jonston, *Historiae naturalis de avibus libri VI*, Francofurti ad Moenum 1650 (drugie wyd. tamże w 1657 r.).

125 Tamże, s. 136–138.

126 S. Damalewicz, *Constitutiones Canoniconum Regularium Lateranensium Domus Calissiensis S. Nicolai*, Romae 1655, s. nlb.

127 K. Horszowski, *Żywot...*, dz. cyt., s. 115–116.

tiara insignitus. Ad primum et auspiciatissimum Illustrissimi et Reverendissimi Domini, D. Andreae Trzebicki¹²⁸.

Z tej samej okazji pochwałę nowego rządcy biskupstwa krakowskiego wydał również Jakub Rorajski, tytułując ją: **Cygnus puri candoris nitor** [podkr. – K.J. Cz., M. W.], in Armis, Aula, Senatu, Ecclesia radios diffundens, Illustrissimo et Reuerendissimo Domino D. Andreae Trzebicki Episcopo Cracoviensi, Duci Severiae, Almae Academiae Cracoviensis Cancellario dignissimo¹²⁹. Druk zawiera herb Trzebickich z wierszem łacińskim podpisanym przez Mikołaja Schedla.

Kolejny gratulant, Franciszek Bernard Petrycy, także skorzystał z możliwości, jakie dawała figura heraldyczna nowego biskupa. W stemmacie umieścił wiersz zawierający oba łacińskie określenia łabędzia: „cygnus” i „olor”:

„Hic, ubi Syderis infert sua culmina tectis, Istuleasque premit, rupe Vauellus aquas; Litibus adversis decertavere minisque Pro Cygno Princeps, Terra Polusque Tuo Iurgia certantum Phaebus dum spectat & audit, Ut sua sint Terris, vota, Poloque sua, Caelica sydereus micet inter lumina Cygnus, Sitque suos terris candidus, inquit, olor. Syderibus terram sic Praesul Maxime iungis; Sic Olor in gemino, Te Tuus orbe canit”¹³⁰.

128 J. Dziedzic, *Olor Trebicianus pontificali pedo, tiara insignitus. Ad primum et auspiciatissimum Illustrissimi et Reverendissimi Domini, D. Andreae Trzebicki [...]* In *Cathedralem Cracoviensis Ecclesiae Basilicam, ingressum ad iuga Vavellini Montis, dulces afflictiae Ecclesiae et Patriae cantus modulans*, Cracoviae 1658.

129 J. Rorajski, *Cygnus puri candoris nitor*, in *Armis, Aula, Senatu, Ecclesia radios diffundens, Illustrissimo et Reuerendissimo Domino D. Andreae Trzebicki Episcopo Cracoviensi, Duci Severiae, Almae Academiae Cracoviensis Cancellario dignissimo, in auspiciato ad Episcopatum Cracoviensem ingressu, debitae observantiae ac submissi cultus ergo; officiosissimo, gestientis animi obsequio...* Cracoviae 1658.

130 F.B. Petrycy, *Panegyricus illustrissimo ac reverendissimo principi d. Andreae Trzebicki [...]* auspiciato

Na osobne omówienie zasługuje anonimowy druk wydany w Krakowie w imieniu jezuitów, również przy okazji ingresu biskupiego¹³¹. Wykracza on znacznie poza konwencję komentowania herbu wierszem. Otóż stronę potytułową zajmuje rozbudowana kompozycja emblematyczna: łabędź na wysepce pośród wód, między dwoma wysokimi skałami; z jego dzioba wydobywa się fraza: „Fracta uocis Respondet imago”, skierowana do unoszącego się powyżej orła trzymającego w szponach infułę i pastorał. Poniżej widnieją elogia oparta na motywie łabędziego śpiewu odbijającego się od skał kojarzonych ze św. Piotrem jako opoką i patronem kolegium krakowskiego:

„Qui modo Sanaeis niveus consederat undis, Nunc super Istuleas considet Ales aquas. At quocunq(ue) locet felicem flumine nidum Hic Olor, argutum concinit ore melos Dulce melos Scopulis & vallibus, eminus illi Resposat fracto saxea PETRA sono. Mireris, nostra sequimur si voce canentem? A PETRI resilit vocis imago PETRA”.

Do łabędzia nawiązał również Szymon Starowolski w drugim wydaniu żywotów biskupów krakowskich. Zawarty w nich długi wiersz na herb Trzebickiego zawiera taki passus:

„Quantas Trzebicki curas, bellique tumultus Pertulit Andreas, in Patriae obsequiis; Candoris nivei, consummatique laboris Caystrius ales Olor, nobile Stemma, docet”¹³².

Zbiór kazań Jacka Liberiusza (il. 16) otwiera miedzioryt Dawida Tscherninga z herbem Andrzeja Trzebickiego trzymanym przez parę aniołków i dwuwierszem:

cathedram suam III nonas Novembris Anno D. M. DC.LVIII ingredienti, Cracoviae [1658], s. nlb.

131 *Echo Cententus ad Petram refracti seu Panegyricus Gratulatio*, Cracoviae 1658.

132 S. Starowolski, *Vitae antistitum Cracoviensium*, Cracoviae 1658, s. nlb.

16. *Gospodarz Nieba y Ziemi Iesvs Chrystvs Syn Boży Bog Wcielony, Zbawiciel y Naprawca Swiata Pobożnemu Auditorowi na Kazaniach Wystawiony od X. Iacka Liebrivsa...*, Kraków 1665, strona tytułowa. Fot. z archiwum autorów

„Illaesus candor cygni est, non diffluit vndis Illaesa et nostri Praesulis integritas”¹³³.

Nie zabrakło odniesień do łabędzia w tekście dedykacji: „Szedłeś W.X.M. z młodych lat swoich wysokimi zawsze ku doskonałości cnot stopniami prowadząc wiek w sławie wonney, w boiaźni Bożey, w przedziwny obyczaiow skromności, w pilney około siebie straży. Iako pływającego po głębokich wodach LABĘCIA, nie zalewają żadne by natęższemi wiatry poruszone fale. Natat vt vitreis CYGNVS nec mergitur vndis tak serca y statku W.X.M. żadne tego świata próżności do których młodość rada przystaie, y często niemi dowcip, cnotę, integritatem zalewa, nigdy nie ruszyły, ani dosięgły”.

W 1666 r. Szymon Stanisław Makowski wydał zbiór kazań, które ofiarował „Illustrissimo et Reverendissimo Domino D. Andreae Trzebicki, Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopo Cracoviensi, Duci Severiae, regni Poloniae Senatori prudentissimo, Academiae Iagelloniae Cancellario dignissimo. Divino forsā afflatus Spiritu non nemo Principum, in suis Numismatibus Olorem Capite coronatum posuerat, cum inscriptione: Olor invictus virtute divina: Tuae hoc Illustrissime & Reverendissime Princeps virtuti debetur elogium, qui Olore, pedo & Tiara Pontificali, mitra & gladio Ducali coronato insignitus, nihil quod ad Ecclesiae Sanctae commoda pertinet, praetermittis”¹³⁴.

W kolejnym dziele o charakterze dewocyjnym, dedykowanym Andrzejowi Trzebickiemu tym razem przez Jana Papczyńskiego¹³⁵, na stronie potytułowej

133 J. Liberiusz, *Gospodarz nieba y ziemie Iesus Christus Syn Boży Bog Wcielony Zbawiciel y Naprawca Swiata*, Kraków 1665.

134 S.S. Makowski, *Pars hyemalis concionum pro festivitatis Christi, B. Virginis et sanctorum a prima Januarii usque ad ultimam Junii*, Cracoviae 1666.

135 J. Papczyński, *Orator Crucifixus sive ultima Septem Verba Domini Nostri Iesu Christi*, Cracoviae 1670.

zamieszczono trzymany przez parę aniołów herb Łabędź ze stosownym epigramem: „Candorem Niveus Color hic designat OLORIS; Vox suauius suaue Moribus esse docet. Illaesus candor, vita est illaesa, fatemur: Atque; iuuat toties dicere: VIVAT OLOR”.

Lektura dedykacji prowadzi do odkrycia bardzo szczególnego i twórczego wykorzystania przez autora biskupiej figury heraldycznej. Otóż Papczyński samego Chrystusa porównuje do białego łabędzia rozpiętego na krzyżu i zabarwionego purpurową krwią: „Niveus ille Coelestis OLOR expansus in ligno fatali, & ante fata suavisime praecinens, nativum colorem in purpureum ex sanguinis profusione mutatus, non nisi Purpurato PRINCIPI consecrandus erat”, a następnie w konkluzji: „Suscipe

igitur animo, quo polles, Heroico, Celsissime ac Reverendissime PRINCEPS, Cygnea haec expirantis in CRVCE vitae nostrum omnium ac salutis AVTHORIS Modulamina, & me sub vmbra Alarum gentilitij TVI CYGNI perpetuo velis conservare¹³⁶. Zestawienia tego rodzaju wydają się z dzisiejszej perspektywy odważne, nawet niestosowne, ale w nowożytnej literaturze panegiryczne utożsamienie wychwalanych osobistości z postaciami biblijnymi, świętymi, a nawet osobami boskimi, było stałą praktyką.

Nie tylko w rękopisach i drukach znajdujemy stemmaty ku czci Andrzeja Trzebickiego. W marmurze wykuto tablicę pamiątkową z r. 1670, wmurowaną w ścianę ufundowanego przez biskupa kolegium jezuitów przy kościele pw. św. św. Piotra i Pawła w Krakowie (il. 17). Herb fundatora dopełnia wierszowana inskrypcja: „Non opus est placido morti praeludere cantu: Vivet in his saris Trebicianus Olor¹³⁷”.

Znaczna liczba utworów gloryfikujących i upamiętniających krakowskiego biskupa powstała z okazji jego śmierci. W nich także znaczące miejsce zajmuje figura zaczerpnięta z herbu zmarłego. Wojciech Waśniowski w *Śmierci wielkiego xiążęcia* pisał: „Widział herbownego Łabędzia Prześwietney Ich MMciów Panów Trzebickich familiey, w Jaśnie Oświeconym S. Pamięci Jego Mości X. Jędrzeiu Trzebickim; a bacząc że y Liliowym świętobliwego życia candorem, y potrzebnymi

Bono publico słynie darami, przez różne honorów stopnie tak wyniosł in altum te Volucrem coeli, że przy boku pańskim w Senacie wtóre osiadł Krzesło¹³⁸”.

Wielokrotne nawiązania do łabędzia, misternie wplecione w poetyckie frazy, znalazły się w jezuickim panegiryku wydanym z okazji rocznicy śmierci dobrodzieja zakonu¹³⁹. W żałobnych okolicznościach szczególnie atrakcyjny wydawał się topos ostatniego, śmiertelnego łabędziego śpiewu¹⁴⁰. Odnajdujemy go także w znacznie późniejszym utworze Jakuba Pawła Radlińskiego, który wykorzystał go dla podkreślenia zaangażowania Trzebickiego w kult Matki Boskiej Częstochowskiej mimo utraty sił spowodowanej wiekiem. Jego pielgrzymka na Jasną Górę, którą odbył w obliczu nadchodzącej śmierci, w podeszłym wieku, otrzymała poetycki komentarz:

„Praedictus Praesul complebat munera Cygni. Quo enim cygnus moribundus cantat amoene, Depromitque suo, gutture dulce melos: Sic Paraesul quando sperabat proxima fata, Ad Divam supplex pergit, aditque frequens: Ut laudes ejus decantet ad instar oloris, Et penetret terras cantibus, atque Polos¹⁴¹”.

Źródła wykorzystanych przez

138 W. Waśniowski, *Śmierć wielkiego xiążęcia pogrzebowym obżałowana kazaniem przy wyprowadzeniu do grobu ciała [...] x. Jędrzeia Trzebickiego, biskupa krakowskiego [...]*, w kościele farnym krakowskim dnia 29 miesiąca stycznia Roku Pańskiego 1680, Kraków [1680], s. 20.

139 *Annua doloris sacra illustrissimo ac reverendissimo d. Andreae Trzebicki, episcopo Cracoviensi duci Severiae, a Collegio Cracov: Societatis Jesu, fundatori suo munificentissimo parentali carmine persoluta*, Cracoviae 1681.

140 S. Baczewski, dz. cyt., s. 35–47. O łabędziu śpiewającym w obliczu śmierci: Klaudiusz Elian, *O właściwościach zwierząt (wybór)*, tłum. i oprac. A.M. Komornicka, Warszawa 2003, s. 55, 112–113, 132, 200.

141 J.P. Radliński, *Imago thaumaturga beatissimae virginis Mariae immaculate conceptae primo Hierosolymitana secundo Constantinopolitana tertio Belzensis quarto Claro-Montana Czestochoviensis*, Cracoviae 1756, s. 233.

136 Tamże, s. nlb.

137 S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 2, Kraków 1905, s. 777 (w tłumaczeniu: „Nie ma potrzeby słodkich wywodzić przed skonem śpiewów / Żyć będzie w tych głazach Łabędź Trzebickich”); K. Hosiowski, dz. cyt., s. 94–97. Podobna tablica upamiętniająca Andrzeja Trzebickiego jako fundatora znajdowała się dawniej na ścianie szpitala św. Ducha, ale tym razem w tekście nie nawiązano w żaden sposób do herbowego łabędzia. S. Tomkowicz, *Zabytki budownictwa m. Krakowa. I. Szpital Ś. Ducha*, Kraków 1892, s. 43, ryc. 5.

17. Tablica pamiątkowa, 1670 r., kolegium jezuitów przy kościele pw. św. św. Piotra i Pawła, Kraków. Fot. M. Walczak

panegirystów, pisarzy, autorów inskrypcji, upatrywać należy w literaturze humanistycznej odwołującej się przede wszystkim do kultury antycznej. Z pewnością ważną rolę odgrywały opracowania heraldyczne. Szymon Okolski w swoim słynnym *Orbis Polonus* opublikowanym w 1641 r. opisuje i obszernie objaśnia znaczenia figury łabędzia¹⁴², po czym wymienia pieczętujące się nią osoby¹⁴³. W kontekście omawianego medalu szczególnie interesujący wydaje się ustęp zatytułowany *Candor animi*, w którym autor obszernie dowodzi, że: „Nullus Symbolice veritate exprimendo praemitere voluit, quod Cygnus candorem animi significet”¹⁴⁴. Powołuje się przy tym na powszechnie znane dzieła emblematyczne¹⁴⁵, czyli *Emblemata Andrei Alciatiego* (emblem 184, opisany jako „Insignia Poetarum”: zawieszona na gałęzi drzewa tarcza z łabędziem, w tle jezioro z pływającą parą łabędzi)¹⁴⁶, a także Pieria Valeriana („Animi candor”: łabędź na tle szuwarów)¹⁴⁷. I dalej: „Candorem ergo animi vera sapientia concomitatur, quam Cygnus optime hieroglyphice repraesentat”¹⁴⁸. Ostatni, sumujący passus można by wprost odnieść do Andrzeja Trzebieckiego jako senatora i pasterza: „Haec itaque duo Clarissima Prosapia Cygnorum

& Superstites Duninorum vobis adscribere licebit; candorem animi, & vitrutem bonitati sapientissime iunctam. Ea namque duo & patriae, in negotio praegnant, & bello frementi, multiores declaratis, & Ecclesiae toto pectore semper & ubique consecratis, & Regi Serenissimo, Regno Daniae occasione sibi porrecta exhibuitis. Quapropter candore candidati Senatores regni, rectitudine animi, optimi pastores Ecclesiarum, vivite, florete, permanete in tempora, & aevum”¹⁴⁹.

Prześledzenie motywu łabędzia w kulturze europejskiej przekracza ramy niniejszego opracowania. Warto jednak wspomnieć o jego wykorzystaniu w szczególnej sferze, jaką były odznaczenia. Chodzi o Order Łabędzia, ufundowany w 1440 r. przez elektora brandenburskiego Fryderyka II (1437/40–1470), jako dworskie odznaczenie Hohenzollernów, a we Frankonii założony w r. 1459 przez margrabiego Albrechta Achillesa von Brandenburg-Ansbach (1437/40–1486). Celem ustanowienia tego zakonu orderowego było związanie szlachty z dynastią. Siedzibą frankońskiej gałęzi była kaplica św. Jerzego w kościele św. Gumberta w Ansbach¹⁵⁰. Osobnym zagadnieniem jest obecność wyobrażeń łabędzia na monetach i medalach. Pojawiły się one już w numizmatyce antycznej, czego dowodem są monety miasta Klazomenaj (na awersie głowa Apolla, na rewersie postać łabędzia): tetradrachma z lat ok. 375–360 p.n.e.¹⁵¹ oraz drachma z lat ok. 375–365 p.n.e.¹⁵²

149 Tamże, s. 5.

150 <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Schwanenorden> [dostęp 21 XI 2016].

151 Egzemplarze w Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, nr inw. 18216497, 18216496, <https://ikmk.smb.museum/object?id=18216497>; <https://ikmk.smb.museum/object?id=18216496> [dostęp 4 IV 2020].

152 Egzemplarz w Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, nr inw. 18259148, <https://ikmk.smb.museum/object?id=18259148> [dostęp 4 IV 2020].

Nieco uwagi poświęcić trzeba lemmie, towarzyszącej herbowemu ptakowi na rewersie medalu Andrzeja Trzebieckiego: „Candore”. Przykładem użycia tego „hasła” w emblematyce jest dzieło niemieckiego poety Konrada von Hövelen, wydane w Lubece w r. 1667 pod tytułem „Deutscher Zimber Swan”. Na stronie przedtytułowej przedstawiono autora ze wstęgą z podwieszonym emblematem Orderu Łabędzia i napisem: „Candorin”, na następnej kompozycję z dewizą „Candore Virtute Honore”¹⁵³. Wymienne wykorzystanie słów „olor” i „cygnus”¹⁵⁴, ich znaczeń i skojarzeń odnajdujemy na przykład w dziele poświęconym św. Urszuli jako Łabędziowi Reńskiemu. Jego autor, jezuita Peter Leonhard de Munquintin wykorzystuje dla gloryfikacji kolońskiej Męczenniczki zestawienia bieli łabędzia oraz czerwieni krwi, wiążąc je przy tym zrzęciem w tekście dedykacyjnym dla arcyksięcia Leopolda Ksawerego z heraldycznymi barwami Habsburgów: „candore cygni, & cruoris purpura, candidum, & rubicundum Austriae Principem veneraturus”. Podkreśla czystość charakteryzującą upierzenie ptaka, choćby w takiej frazie, jak: „Rhenanus Cygnus, **innocentiae candore** (podkr. – K. J. Cz., M. W.) candidus, profusi sanguinis ostro rubicundus”. Warto też przytoczyć przymioty, którymi cechuje się łabędź: „Splendidissime coelestis Olor tegitur, regali licet trabea nudatus, cui pro plumis candidis, candor est innocentiae ab omni scelerum illibatus afflatu, securus inter illecebras, serenus inter umbras, impavidus inter spicula, fortis inter vulnera, nec delitiis nec suppliciis unquam labefactandus”¹⁵⁵. Zauważano również obecność tego

153 C. von Höveln, *Candorins Deutscher Zimber Swan*, Lübeck 1667; B. Bei der Wieden, dz. cyt., s. 227.

154 B. Bei der Wieden, dz. cyt., s. 21, 265–266.

155 P.L. de Munquintin, *Cygnus Rhenanus coelo illatus in diva virgine et martyre Ursula*, Viennae 1682, s. nlb.

ptaka w Biblii¹⁵⁶. Jako symbol czystości występuje łabędź również wśród symboli odnoszących się do Matki Boskiej.

Nie można pominąć obecności łabędzia w ikonosferze reformacyjnej, przede wszystkim w związku z osobą Marcina Lutra¹⁵⁷, a szczególnie jego występowania na medalach emitowanych z okazji 100. i 200. rocznicy ogłoszenia tez wittenberskich (1617, 1717)¹⁵⁸. Na części z nich ptak towarzyszy postaci Marcina Lutra jako jego atrybut¹⁵⁹, na innych stanowi samodzielny motyw o charakterze emblematycznym, zazwyczaj umieszczany na rewersie¹⁶⁰. W niektórych przypadkach komentuje go lemma: „Olor invictus virtute divina”¹⁶¹. Na medalu wybitym w mieście Gotha zamieszczono na rewersie inskrypcję wyjaśniającą ideę wiązania łabędzia z ojcem reformacji, jako kontynuatorem dzieła Jana Husa

156 H.H. Frey, *Therobiblia: Biblisch Thierbuch*, Leipzig 1595, k. 122v–123r.

157 O znaczeniach nadawanych łabędziowi w luteranckiej teologii zob. B. Bei der Wieden, dz. cyt., s. 177–180. Na temat łabędzia jako emblematu Marcina Lutra istnieje obszerna literatura, m.in. artykuły w: *Luther mit dem Schwan. Tod und Verklärung eines grossen Mannes: Katalog zur Ausstellung in der Lutherhalle Wittenberg anlässlich des 450. Todestages von Martin Luther vom 21. Februar bis 10. November 1996*, Berlin 1996 (V. Joestel, Einleitung: *Die Gans und der Schwan. Eibe Allegorie auf Jan Hus und Martin Luther*, s. 9–12; F. Goethe, *So wurde der Schwan zum Luther Emblem*, s. 62–65; G. Seib, *Luther mit dem Schwan als Frontispize in hessischen Gesangbüchern*, s. 66–69; J. Strehle, *Luther mit dem Schwan*, s. 81–118).

158 H.G. Kreußler, *D. Martin Luthers Andenken in Münzen nebst Lebensbeschreibungen merkwürdiger Zeitgenossen desselben*, Leipzig 1818, s. 1, 3–4, 6–7, 14, 62, 71–72, 76. Zob. też: P. Arnold, H.-P. Hasse, *Luther und der Schwan: eine Medaille von Christian Maler zum Reformationsjubiläum 1617*, „Sächsische Heimatblätter: Zeitschrift für sächsische Geschichte, Denkmalpflege, Natur und Umwelt” 2017, nr 63, Heft 2, s. 151–160.

159 Tamże, s. 14, poz. I, s. 62, poz. II, s. 71–72, poz. I.

160 Tamże, s. 1, poz. I, s. 3, poz. VII–VIII, s. 3–4, poz. I, s. 4, poz. III–IV, s. 6–7, poz. I (na awersie), s. 72, poz. II, s. 76, poz. IX.

161 Tamże, s. 4, poz. III–IV, s. 6–7, poz. I.

(czeskie *husa* – gęś): „Martinus Luther sacro sanctae theologiae doctor olor antehac dictus Husso melos ergo terra cantavit”¹⁶². Według legendy czeski reformator miał powiedzieć przed spaleniem podczas soboru w Konstancji w 1415 r.: „Dzisiaj piecze się gęś, lecz z jej popiołów powstanie łabędź”¹⁶³. Jakkolwiek w kontekście katolickiego biskupa Andrzeja Trzebickiego nie spotyka się jakichkolwiek śladów nawiązań do tej symboliki, to z całą pewnością wśród wykształconych odbiorców medalu krakowskiego hierarchy takie skojarzenia musiały się pojawiać. Być może nawet łabędź Trzebickiego mógł być traktowany jako ortodoksyjne przeciwstawienie atrybutowi herezjarchy.

Właśnie w kontekście sporów międzywyznaniowych medal krakowskiego biskupa zyskał niezwykle interesujące i niekonwencjonalne odczytanie we wspomnianym wcześniej opracowaniu kolekcji króla Fryderyka I w Berlinie. Zasługuje on na przytoczenie i szersze omówienie, także jako autentyczny przykład interpretacji numizmatu z czasu bliskiego jego emisji. Opracowanie Lorenza Begera nie jest zwykłym katalogiem numizmatycznym. Nie jest także prostym wyborem najcenniejszych dzieł. Jego przemyślna konstrukcja służy zapoznaniu czytelnika z rozważaniami na szereg tematów, wśród których szczególnie eksponowane miejsce zajmują zagadnienia historyczne, religijne

162 Tamże, s. 76, poz. X. Zob. też A. Hauffen, *Husz eine Gans – Luther ein Schwan*, w: *Untersuchungen und Quellen zur germanischen und romanischen Philologie. Johann von Kelle dargebracht von seinen Kollegen und Schülern*, t. 2, Prag 1908, s. 1–28; M. Treu, *Die Gans und der Schwan: Martin Luther und Jan Hus im Vermächtnis der Bilder*, „Luther” 2016, nr 67, s. 127–141; M. Treu, *Luther zwischen Kunst und Krepel. Wie populär war und ist ein populäres Lutherbild?*, w: *Martin Luther: Monument, Ketzler. Lutherbild, Lutherprojektionen und ökumenischer Luther*, hrsg. von A. Holzem, V. Leppin, Freiburg-Basel-Wien 2017, s. 407–417.

163 B. Bei der Wieden, dz. cyt., s. 180–183, 206–207.

i moralne. W ujęciu Begera: „Die Münzen bieten Anlass für gelehrte Betrachtungen zu Mythos, Ikonographie, Geschichte und Kunst”¹⁶⁴. Medale poznajemy dzięki dialogowi dwóch zwiedzających kolekcję erudytów o dziwacznych, archaizowanych imionach: Dulodorusa¹⁶⁵ i Nearistozetusa. Znamienne, że swoją wizytę w rezydencji króla Fryderyka I rozpoczynają od wysłuchania kazania w nowej, wspaniałej kaplicy dworskiej¹⁶⁶. Po tym następują kolejne rozdziały poświęcone numizmatom reprezentującym różne podmioty tak ze sfery duchownej, jak i świeckiej. Na początek omówione zostały medale papieskie, dobre według przemyślanego klucza, których ikonografia poddana została wszechstronnej interpretacji. Dla zrozumienia przewodniej myśli wywodów Begera istotna wydaje się wyrażona przez Nearistozetusa uwaga o niezwykle licznej reprezentacji numizmatów zwierchników Kościoła rzymskiego w zbiorze króla, patronującego przecież chrześcijaństwu zreformowanemu¹⁶⁷. W przypadku pierwszego z nich, reprezentującego pontyfikat Marcina V, z wizerunkami uroczystego konsystorza oraz Sądu Ostatecznego o wyborze zdecydowała historyczna proweniencja – był on darem papieża Aleksandra II dla księcia pomorskiego

164 B. Weisser, *150 Jahre Münzkabinett. Menschen – Münzen – Medaillen*, „Numismatisches Nachrichtenblatt” 2019, nr 68, s. 46.

165 Imię oznacza z greckiego „dulos” niewolnika lub człowieka na służbie, można go identyfikować z samym Lorenzem Begerem. B. Weisser, dz. cyt., s. 45, 54, przyp. 3. W trzytomowym opracowaniu monet antycznych (*Thesaurus Brandenburgicus Selectus*, 1696, 1698, 1701) Dulodorus dialoguje z koleją z Archaeophilosem (być może kryje się pod tym imieniem asystent Begera, Johann Casimir Philippi. Tamże, s. 45–46, 54, przyp. 4.

166 L. Beger, dz. cyt., s. 2–4 (na s. 3 ukazano wnętrze opisywanej kaplicy z postacią kaznodziei na ambonie).

167 Tamże, s. 4: „Se sistunt. Numerosa iste! exclamavit Nearistozetus. Tantam sane apud Regem Religionis Reformatae non quaesivissem”.

Bogusława X w 1497 r.¹⁶⁸ Dalsze reprezentowały pontyfikaty Sykstusa IV (Rok Święty 1470 r.)¹⁶⁹, Aleksandra VI, Juliusza II, Leona X, Hadriana VI, Klemensa VII, Pawła III, Juliusza III, Marcelina II, Piusa IV, Piusa V, Grzegorza XIII, Sykstusa V, Klemensa VIII, Leona X, Pawła V, Urbana VIII, Innocentego X, Aleksandra VII, Klemensa IX, Klemensa X, Innocentego XI, Aleksandra VIII¹⁷⁰. Każdy medal został dokładnie i wszechstronnie naświetlony od strony ikonograficznej i historycznej. Zgodnie z hierarchią duchowną po papieżach następowali kardynałowie i arcybiskupi¹⁷¹. W tak znakomitym towarzystwie znalazł się również Andrzej Trzebicki reprezentowany medalem w srebrze, omówionym na końcu rozdziału. Komentarz Begera trzeba zacytować w całości:

„Numisma argenteum Andreae Trzebicki, episcopi Cracoviensis, candorem celebrans.

Non Dei tantum, exceptit Nearistozetus, sed & Apostolicae sedis Hic Gratiam agnoscit: Ita enim legitur: Andreae Trzebicki Dei & Apostolicae Sedis Gratia, episcopus Cracoviae, Dux Severiae. Recte hoc, respondit Dulodorus, nec mirandum in Praesule Romanae Sedis devoto, cum apud hos rarum non sit, Pontificem Deo aequare; Quandam quod Pontificum Gratia Episcopatus tributur, Ducatus autem a Deo recognosci soleant, dei Gratiam ad Ducatum Severiae, Gratiam Sedis Apostolicae autem ad Episcopatum haud forsitan abs ratione referas. Quiquid autem sit, illud tamen laudandum, quod Candorem animi fuit hic Praesul jactet; Cygnum enim expressit,

168 Tamże, s. 5–9.

169 Tamże, s. 9–12 (określony jako „rarissimum”, nienotowany w opracowaniach medali papieskich).

170 Tamże, s. 12–66.

171 Tamże, s. 66–75 (kard. Armand Jean Richelieu, kard. Jules Mazarin, abp Moguncji Johann Philipp von Schönborn, abp Trewiru Johann Hugo von Orsbeck, abp Kolonii Ferdynand von Bayern).

inscripsitque: Candore. Cygno, exceptit Nearistozetus, etiam Lutherus adumbratur, sed in mentem mihi venit, quod Grammondus in Hist. Galliae ait, Cygnum quidem candidum plumis, sed cute nigerimum esse. Quid? An id iudicii etiam in Trzebikium torquebimus? Quod in Grammondo damnas, respondit Dulodorus, ut imiteris, suadere non possum. Candor etiam errantes ornare posset, si errores suos rationibus convicti deferant, nec contra scientiae suae dictamen defendant. Trzebikium sane tali candore decorum, vel inde credo, fuisse, quod Pufendorfio¹⁷², in Gestis Friderici Wilhelmi M. Elect. Brand.¹⁷³ Referente, cum Electoris cum Republica pactum ea ratione oppugnasset, quod se inscio hoc factum fuisset; ad informationem tamen, qua tunc rem ad ejus dignitatem non spectasse edoctus est, justitiae cessit, Electorisque deinceps partes amplexus est. Sed Orbis Romano-Catholici sidera ut relinquamus, Ejus Antagonistae monent”¹⁷⁴.

Zwrócenie uwagi na tytułaturę krakowskiego biskupa, wydawałoby się tak konwencjonalne, że nie zasługujące na pogłębiony komentarz, rzuca światło na stosowaną w przeszłości metodę odczytu znaczeń numizmatów daleką od dzisiejszych standardów. W zależności od wiedzy, zainteresowań, narodowości, przynależności państwowej, poglądów politycznych i religijnych, różni autorzy zwracali uwagę na różne elementy i komentowali je w dość

172 Samuel von Pufendorf (1632–1694) pseud. Severinus de Monzambano, prawnik, filozof i historyk, profesor uniwersytetów w Heidelbergu, a następnie w Lund, od r. 1677 na dworze Karola XI w Sztokholmie, w r. 1688 przeniósł się do Berlina na dwór brandenburski, gdzie pracował jako nadworny historiograf. K. Luig, *Pufendorf, Samuel Freiherr von*, w: *Neue Deutsche Biographie*, t. 21, München 2003, s. 3–5.

173 S. Pufendorf, *De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni electoris Brandenburgici commentariorum libri novendecim*, Berolini 1695.

174 L. Beger, dz. cyt., s. 75–76.

dowolny sposób, często w zależności od aktualnego kontekstu.

Tytułatura „*Dei et Apostolicae Sedis gratia*”, powszechnie używana przez biskupów i arcybiskupów Kościoła katolickiego, weszła w zwyczaj w XII w.¹⁷⁵ i oznaczała objęcie stanowiska z prowizji papieskiej. Przykładem jest używanie powyższej formuły przez biskupa Macieja z Gołańczy, w przeciwieństwie do jego poprzedników w diecezji kujawskiej, tytułujących się najczęściej tylko „*Dei gratia*”¹⁷⁶. Tytuł ten wprowadzony został powszechnie po soborze Trydenckim, chociaż w Polsce jeszcze do XVII w. zdarzały się przypadki stosowania wersji wskazującej jako źródła władzy samego Boga¹⁷⁷. W przypadku Andrzeja Trzebieckiego pełna tytułatura występuje np. w panegiryku Jana Dziedzica *Olor Trebicianus*, dedykowanego z okazji krakowskiego ingresu: „*D. Andreae Trebicii, Dei, et Apostolicae Sedis gratia, Episcopi Cracoviensis, Ducis Severiae*”.

Katolicki pogląd na pochodzenie władzy biskupiej podważano w kręgach konfesji reformowanych, szczególnie w kontekście poglądów na naturę urzędu biskupa. Komentarzem może służyć późniejszy od naszego medalu, ale reprezentatywny także dla realiów mu współczesnych tekst autorstwa luterańskiego duchownego przeznaczony na wigilię Zesłania Ducha

Świętego¹⁷⁸. Znajdujemy w nim przeciwstawienie biskupów pierwotnego Kościoła, powoływanych „*Spiritus gratia*”, i biskupów Kościoła rzymsko-katolickiego, którzy według Marcina Lutra „*nec esse velle veros episcopos, sed politicos dynastas, qui nec concionantur et docent, nec baptizant, nec coenam administrant, nec ullum opus et officium ecclesiae praestant*”¹⁷⁹. Autor przytacza też zdanie Caspara Zieglera (1621–1690): „*Habent vero suos principatus, [...] sua insygnia territoria, propter quae eos ut principes reveremur, et majestatem eorum observanter colimus; sed profecto dum episcopi esse volunt, nec ea tamen, quae episcoporum sunt munia obeunt, inane hoc prorsus erit nomen, neque significantium amplius sui*”¹⁸⁰. O tytułaturze odwołującej się do łaski papieża pisze: „*De appellatione Apostolicae sedis plura dici possent, cum abunde constet, apostolicas sedes atque ecclesias olim dictas fuisse omnes, quae ab Apostolis fundatae credebantur, et ab Apostolis horumque doctrina originem suam derivabant. Quod autem Romanae sedi hodie, quasi per eminentiam et cum exclusione aliarum, vindicetur, in vulgus notum est, pertinentque ad artes, quibus papalis dignitas evehi solet*”. Cytuje przy tym znamienne zdanie nawiązujące do dzieła słynnego katolickiego historyka: „*Bellarminus consueta fraude sedem apostolicam cum apostolico praesule confundit*”¹⁸¹. Tłumaczy następnie, że dawna, oznaczająca pokorę formuła „z łaski Boga” utrzymała się długo, aż do XV w., kiedy przypisana została cesarzom, królom i książętom, „*Sed his missis, in aetatem*

atque caussas inquiramus, propter quas sedis apostolicae gratiae suam episcopalem dignitatem adscribunt plerique episcopi pontificii”¹⁸².

Lorenz Beger przechodzi następnie do postaci łabędzia, który ma czarną skórę ukrytą pod białymi piórami, co można interpretować jako dwoistość, nieczystość intencji, hipokryzję. Przypomina, że ptak ten łączony jest z Marcinem Lutrem, powołuje się na świadectwo historyografa francuskiego, który komentował rocznicę reformacji obchodzoną w 1617 r., przywołując jubileuszowe medale wybite przez miasta niemieckie (Frankfurt, Wormację i Norymbergę): „*Nurembergense mensae superimpositam lampadem ostendebat, posito subtus modio, in haec verba: Jam lucet omnibus modio remoto. Ex adverso assurgebat Olor, capite coronato, his circum characteribus, JEHOVA: numismati haec errat inscriptio: Olor invictus virtute divina, hinc ducta ut audio in Lutherum religione, quod Concilio Constantiensi habito annum circa M.CCCC.XV. Husium haeresiarcham, cum in proximo esset subeunde quam meruerat poenae, exclamasse fidem faciunt Lutheranorum monumenta, Anserem in necem datis, cujus e cineribus centum abhinc annis olor redivivus emerget: ansere designans seipsum, quippe lingua Boëmica, Hus, anserem significat; olore Lutherum centum post annos haeresiarcham, quem Lutherani fatidica sic voce praenunciatum velut a Deo jactant, nescio unde ducto ab olore in Lutherum augurio; nisi quod olor nigra intus carne, pelle extima albus est, quod probe haereticis convenit passim hypocritis. Olor amphibium animal est, utriusque elemento aequè debitum, qualis Luthero vita fuit, primum Catholico Romano, & inter Catholicos Monacho, postmodum apostatae, & haeretico*”¹⁸³.

Najciekawsza, a zarazem trudna do wyjaśnienia jest kwestia moralnego osądu biskupa Andrzeja Trzebieckiego jako polityka zaangażowanego w sprawy polsko-brandenburskie. Beger powołuje się przy tym na wielkie historiograficzne opracowanie Samuela Pufendorfa, najpewniej mając na myśli następujący *passus*: „*Regis quoque Bohemiae supremum imperium cum suffragio in electione Caesarum ferendo citra controversiam consistere. Nec eo minus servando Electoris juri Hoverbeqvius*¹⁸⁴ *hujus suffragium pro eligendo Rege Joanne ei ipsi offerebat, ut tabulario Regni insereretur. Qvod Rex facturum se promittebat, praesertim cum id non solum propter armumentum, sed & qvod a tam magno ac potente Principe proficiscatur, sibi admodum honorificum sit. Reges quoque numquam, sed tantum Rempublicae super eo controversiam movisse. Idem quoque ab Episcopo Cracoviensi acceptabatur: sed qvi in testimonio, qvod ejus nomine reddebat, id quasi suffragium nuncupabat, qvod acceptarit non quasi de jure concessum, sed prout signum benevolentiae & humanitatis erga suam Majestatem Serenissimum Regem electum. Qvae verba Hoverbeqvius dispundi cupiebat; electione Joannis Casimiri illum ipsum Episcopum propria manu ejusmodi testimonium exhibuisse absqve tali clausula. Sed hic respondebat: id se tunc fecisse jussu Primatis, nec eo nomine ad reddendam rationem fuisse obstrictum; qvod nunc secus sit*”¹⁸⁵.

175 *Apostolicae Sedis gratia*, w: *Encyklopedia kościelna...*, dz. cyt., t. 1, Warszawa 1873, s. 346; A. Sotkiewicz, *Biskup*, w: tamże, t. 2, Warszawa 1873, s. 359–372; J. Fijałek, *O tytułowaniu się biskupów w wiekach średnich przez wyrazy „dei et apostolicae sedis gratia”*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1893, nr 21, s. 414–421; F.J. Schaefer, *Dei gratia; Dei et Apostolicae Sedis gratia*, w: *The Catholic Encyclopedia*, t. 4, New York 1908, s. 679.

176 J. Maciejewski, *Biskupstwo włocławskie i jego kujawsko-pomorscy ordynariusze w Polsce piastowskiej. Stan i perspektywy badań*, w: *Historiograficzna prognoza 2000: stan i potrzeby badań nad dziejami regionów kujawsko-pomorskiego i sąsiednich*, red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000, s. 85.

177 J. Fijałek, dz. cyt., s. 419–420.

178 K.G. Hoffmann, *De titulo episcopali Sedis Apostolicae gratia*, Vittenbergae 1768.

179 Tamże, s. IV, przyp. a.

180 Tamże, s. IV–V, przyp. a. Cytat pochodzi z: C. Ziegler, *Σιδηροξυλον Ecclesiasticum, sive Episcopus Miles in veteri ecclesia invisus*, Wittenbergae 1672, rozdz. XI, § 50.

181 Tamże, s. V, przyp. b.

182 Tamże, s. VIII.

183 G.B. de Grammond, *Historiarum Galliae ab excessu*

Henrici IV. Libri XVIII, Francofurti & Lipsiae 1674, s. 178.

184 Johann von Hoverbeck (1606–1682), urodzony w Aleksandrowicach pod Krakowem, dyplomata pruski, poseł elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma. M. Hein, *Johann von Hoverbeck. Ein Diplomatleben aus der Zeit des Grossen Kurfürsten*, Königsberg 1925; P. Bahl, *Der Hof des Großen Kurfürsten. Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg-Preußens*, Köln–Weimar–Wien 2001, s. 237, 505–506.

185 S. Pufendorf, dz. cyt., t. 2, s. 961 (pod datą 2 I 1674).

Mówi on o sporze, który wynikł w czasie elekcji Jana III Sobieskiego. Fryderyk Wilhelm postanowił zaznaczyć wówczas swoje prawa elektorskie i poprosił o oficjalne wpisanie do akt listu gratulacyjnego sformułowanego tak, jakby pruski władca oddawał swoje wotum na wybrane-go właśnie króla. Sprzeciwił się temu Andrzej Trzebicki, któremu poseł pruski wytknęła, że w czasie elekcji Jana Kazimierza podobny dokument wpisał do akt kanclerskich bez zastrzeżeń¹⁸⁶.

Zaraz po medalu biskupa krakowskiego Lorenz Beger przechodzi do omówienia medali protestanckich, poczynając od tego wybitego dla uczczenia rocznicy spalania na stosie Jana Husa¹⁸⁷, a następnie upamiętniających Marcina Lutera¹⁸⁸ i Jana Kalwina¹⁸⁹. Nieprzypadkowo więc zestawiał

186 Sprawę relacjonuje K. Hoszowski, dz. cyt., s. 73–74, 271–272, a w nowszej literaturze A. Przyboś, M. Rożek, dz. cyt., s. 105; A. Kamiński, *Działania dyplomacji brandenburskiej w Polsce podczas elekcji 1674 roku*, „Wieki Stare i Nowe” 2015, nr 8(13), s. 41–42.

187 Tamże, s. 76–77.

188 L. Beger, dz. cyt., s. 77–78.

189 Tamże, s. 78–79.

dwa numizmaty, w których pojawiają się łabędzie jako symbole odnoszące się do osób reprezentujących zantagonizowane obozy w obrębie chrześcijaństwa.

Medal Andrzeja Trzebickiego jest dziełem wyjątkowym pod każdym względem. Wykonany z najcenniejszego kruszcu, doskonały technicznie i artystycznie. W skondensowany, skrótowy sposób prezentuje złożone treści ideowe. Jest przy tym niezwykle rzadki, pożądany przez kolekcjonerów. Opracowanie, które autorzy oddają w ręce czytelników, miało za cel przedstawienie tego wybitnego dzieła sztuki medalierskiej, a jednocześnie jego prezentację i interpretację z różnych perspektyw. Celem było również postawienie szeregu pytań, na które mimo starań, nie udało się znaleźć odpowiedzi. Mamy nadzieję, że przynajmniej niektóre z nich, w wyniku przyszłych badań, przestaną być aktualne.

STRESZCZENIE WOKÓŁ MEDALU BISKUPA TRZEBICKIEGO

Artykuł poświęcony jest wysokiej klasy medalowi znanemu z niewielkiej liczby egzemplarzy wybitych w złocie i srebrze ku czci biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebickiego (1677). Na awersie przedstawiono popiersie hierarchy w prawo z legendą biegnącą dookoła, natomiast na rewersie wizerunek łabędzia z łacińską dewizą i datą. Emisja miała miejsce w Gdańsku, a projekt numizmatu wykonał Johann Höhn Mł. Niestety emitent, ani okoliczności zamówienia nie są znane. Kluczowe znaczenie ma prawidłowa interpretacja sygli na awersie: „ATH D.D.D.”, które dotychczas czytano: „Andreas Trzebicki honor dat, donat, dedicat”. W myśl takiej lekcji sam biskup byłby emitentem medalu ku swojej czci. Autorzy po analizie źródeł zaproponowali wariantywny odczyt: „Andrae Trzebicki Honori Dat Dedit Dedicat” lub „Andrae Trzebicki Haec [numisma?] Data Decreto Decurionum”. Druga lekcja wydaje się prawdopodobniejsza, co skłania do hipotetycznego uznania za emitenta medalu krakowskiej rady miejskiej. Bezpośrednim powodem emisji mogło być popieranie przez Trzebickiego starań o uzyskanie przez władze Krakowa samodzielności w wybieraniu rajców, dotąd wskazywanych przez miejscowego wojewodę. Starania te miały miejsce w 1677 r. i zakończyły się wydaniem przez króla Jana III Sobieskiego odpowiedniego przywileju (30 grudnia) w Gdańsku. Wspaniały medal ma wydźwięk apologetyczny i głosi chwałę hierarchy nie tylko przez ukazanie jego wiernej podobizny. Trzebicki posługiwał się herbem łabędź, który był interpretowany powszechnie jako symbol czystości. Dewiza Candore odnosi się zarówno do bieli łabędzia, jak do zasad przyświecających biskupowi w życiu prywatnym i działalności

SUMMARY CONCERNING A MEDAL OF BISHOP ANDRZEJ TRZEBICKI

The paper deals with a high-quality and very rare medal issued in honour of the Bishop of Cracow Andrzej Trzebicki in 1677, of which only a few specimens struck in gold and silver are known. Its obverse represents a bust-length image of the prelate turned right, with a legend running around the rim, while the reverse features an image of a swan accompanied by a Latin motto and date. The medal, issued in Gdańsk, was executed after a design by Johann Höhn the Younger. Regrettably, neither the issuer nor the circumstances of the medal's commission are known. What is of key importance for determining the above facts is the correct reading of the sigla: 'ATH D.D.D.', inscribed on the obverse, which so far have been deciphered as: 'Andreas Trzebicki honor dat, donat, dedicat'. In keeping with this reading, the bishop himself would have been the issuer of a medal struck in his honour. Having analysed documentary evidence, the authors of the present paper have put forward alternative readings of the inscription: 'Andrae Trzebicki Honori Dat Dedit Dedicat' or 'Andrae Trzebicki Haec [numisma?] Data Decreto Decurionum'. The latter reading seems to be more plausible and suggests that, hypothetically, the medal may have been issued by the Cracow city council. The immediate reason for issuing the medal may have been Trzebicki's support of the strivings of the municipal authorities of Cracow for autonomy in electing members of the city council, which until then were appointed by the local voivode. These efforts took place in 1677 and concluded with a charter issued by King John III Sobieski in Gdańsk on 30 December of that year, granting the city the requested rights. The magnificent medal reveals an aspect of

publicznej. Omawiany medal cieszył się od początku szczególnym uznaniem kolekcjonerów, o czym zaświadcza jego dokładna analiza w opracowaniu kolekcji medali króla Fryderyka I w Berlinie autorstwa Lorenza Begera (1704). Autor zwrócił uwagę na błąd z punktu widzenia protestanta tytułaturę hierarchy „Dei et Apostolicae Sedis gratia”, a także na ambiwalencję łabędzia jako symbolu czystości (ptak ten ma czarną skórę ukrytą pod białymi piórami, co można interpretować jako dwoistość, nieczystość intencji i hipokryzję).

SŁOWA KLUCZOWE

medale, portret, ikonografia, epigrafika, sztuka barokowa

eulogising the prelate, and his praise is expressed not only through his faithful likeness depicted on the obverse. Trzebicki used the 'Swan' coat of arms, and the swan was widely interpreted as a symbol of chastity. The motto 'Candore' on the reverse refers to not only the whiteness of the swan but also to the principles to which the bishop adhered, both in his private life and in carrying out his public duties.

The medal under discussion has from the very beginning enjoyed a special appreciation of collectors, as attested by his detailed analysis included in a study of the medallic collection of King Frederick I in Berlin, by Lorenz Beger, published 1704. Beger has noted the titulature of the prelate, 'Dei et Apostolicae Sedis gratia' – which he considered incorrect (from a Protestant point of view). Additionally, he pointed out to the ambiguity of the swan as a symbol of chastity, as the bird has a black skin hidden under white plumage, which can be interpreted as duplicity, unfair intentions and hypocrisy.

KEYWORDS

medals, portraiture, iconography, epigraphy, baroque art

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Alciati A., *Emblemata cum commentariis Claudii Minois I.C. Francisci Sanctii Brocensis & notis Laurentii Pignorii Patavini*, Patavii 1621.
- Annua doloris sacra illustrissimo ac reverendissimo d. Andreae Trzebicki, episcopo Cracoviensi duci Severiae, a Collegio Cracov: Societatis Jesu, fundatori suo munificentissimo parentali carmine persoluta*, Cracoviae 1681.
- Beger L., *Numismata pontificum Romanorum, aliorumque ecclesiasticorum rariora & elegantiora: ex cimeliarchi Regio-Electorali Brandenburgico, selecta aere reque expressa, & dialogo illustrata*, Coloniae Brandenburgicae 1704.
- Benedykt od św. Józefa (Zawadzki), *Infula Cracoviensis gemmis suis distincta*, Varsaviae 1686.
- Bieżanowski S., *Cygnvs academicvs, inter suavissimum verbi incarnati concentum, ad aeternam felicitatem translatus, et ad feralem vnam clarissimi olim et adm. Rñdi Domini, M. Mathiae Brvzynski Blosii, Coll: Maioris. S. Th. D. Decani S. Flor. Cancellarii Posnaniensis dignissimi. Lugubri elego [...] in palaestra Cynersciana advmbratus. Anno domini, 1646. Die 17. Decemb.*, Cracoviae 1646.
- Buonanni F., *Numismata summorum pontificum templi Vaticani fabricam indicantia, chronologica ejusdem fabricae narratione, ac multiplici eruditione explicata*, Romae 1700.
- Casseburg G.B., *Sammlung preussischer und polnischer Medaillen wie auch Thaler welche auf allerhand Begebenheiten geschlagen und von Seel. Herrn Heinrich Lübeck [...] colligiret, in ihrer Ordnung vorgestellt und kürzlich beschreiben*, Königsberg–Leipzig 1737.
- Corpus inscriptionum Poloniae*, t. 8: Województwo Krakowskie, z. 1: *Katedra krakowska na Wawelu*, wyd. i oprac. A. Perzanowska, Kraków 2002.
- Damalewicz S., *Constitutiones Canonorum Regularium Lateranensium Domus Calissiensis S. Nicolai*, Romae 1655.
- Dziedzic J., *Olor Trebicianus pontificali pedo, tiara insignitus. Ad primum et auspaticissimum Illustrissimi et Reverendissimi Domini, D. Andreae Trzebicki [...]. In Cathedralem Cracoviensis Ecclesiae Basilicam, ingressum ad iuga Vavellini Montis, dulces afflictae Ecclesiae et Patriae cantus modulans*, Cracoviae 1658.
- Dziedzic J., *Olor Trebicianus pontificali pedo, tiara insignitus. Ad primum et auspaticissimum Illustrissimi et Reverendissimi Domini, D. Andreae Trzebicki [...]. In Cathedralem Cracoviensis Ecclesiae Basilicam, ingressum ad iuga Vavellini Montis, dulces afflictae Ecclesiae et Patriae cantus modulans*, Cracoviae 1658.
- Echo Concentus ad Petram refracti seu Panegyricus Gratulatio*, Cracoviae 1658.
- Frey H.H., *Therobiblia: Biblisch Thierbuch*, Leipzig 1595.
- Goltz H., *Thesaurus rei antiquariae huberrimus*, Antverpiae 1579.
- Grammond de, G.B., *Historiarum Galliae ab excessu Henrici IV. Libri XVIII*, Francofurti & Lipsiae 1674.
- Gruterus J. [Gruyter Jan], *Corpus inscriptionum ex recensione et cum adnotationibus Joannis Georgii Graevii antiquae totius orbis Romani*, t. 2, cz. 2, Amstelaedami 1707.
- Hoffmann K.G., *De titulo episcopali Sedis Apostolicae gratia*, 1768.
- Höveln von, C., *Candorins Deutscher Zimber Swan*, Lübek 1667.
- In laudes Ioannis Sobescii. Rękopiśmienny zbiór emblematów z rysunkami Johanna Jakoba Rollosa*, wstęp i oprac. M. Górńska, B. Milewska-Ważbińska, Warszawa 2016.

- Jonston J., *Historiae naturalis de avibus libri VI*, Francofurti ad Moenum 1650.
- Kanon A., *Lucubrationes oratoriae, Regum, Pricipum, Antistitum, caeterorumque Illustrum Virorum Panegyricis & Elogii insignitae*, Cracoviae 1676.
- Klaudiusz Elian, *O właściwościach zwierząt (wybór)*, tłum. i oprac. A.M. Komornicka, Warszawa 2003.
- Krasicki I., *Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabety ułożonych*, t. 1, Warszawa-Lwów 1781.
- Kreuzler H.G., *D. Martin Luthers Andenken in Münzen nebst Lebensbeschreibungen merkwürdiger Zeitgenossen desselben*, Leipzig 1818.
- Krzyszczanowicz S., *Respublica sive status Regni Poloniae, Litvaniae, Prussie, Livoniae, Lugduni Batavorum* 1642.
- Kundmann J.Ch., *Die Heimsuchungen Gottes in Zorn und Gnade Uber das Hertzogthum Schlesien in Müntzen*, Leipzig 1742.
- Liberiusz J., *Gospodarz nieba y ziemie Iesus Christus Syn Boży Bog Wcielony Zbawiciel y Naprawca Swiata*, Kraków 1665.
- Makowski S.S., *Pars hyemalis concionum pro festivitibus Christi, B. Virginis et sanctorum a prima Januarii usque ad ultimam Junii*, Cracoviae 1666.
- Munquintin de, P.L., *Cygnus Rhenanus coelo illatus in diva virgine et martyre Ursula*, Viennae 1682.
- Okolski S., *Orbis Polonus*, t. 2, Cracoviae 1641.
- Orsato S., *De notis Romanorum commentarius*, Patavii 1672.
- Papczyński J., *Orator Crucifixus sive ultima Septem Verba Domini Nostri Iesu Christi*, Cracoviae 1670.
- Petrycy F.B., *Panegyricus illustrissimo ac reverendissimo principi d. Andreae Trzebicki [...] auspiciato cathedram suam III nonas Novembris Anno D. M. DC.LVIII ingredienti*, Cracoviae [1658].
- Podgórski J., *Certamen votorum inter dioeceses, Cracoviae* 1711.
- Pufendorf S., *De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni electoris Brandenburgici commentariorum libri novendecim*, Berolini 1695.
- Radliński J.P., *Imago thaumaturga beatissimae virginis Mariae immaculate conceptae primo Hierosolymitana secundo Constantinopolitana tertio Belzensis quarto Claro-Montana Czestochoviensis*, Cracoviae 1756.
- Reichel J., *Die Reichelsche münzsammlung in St. Petersburg*, t. 2: *Liefland, Curland und Polen*, [St. Petersburg] 1842.
- Rorajski J., *Cygnus puri candoris nitor, in Armis, Aula, Senatu, Ecclesia radios diffundens, Illustrissimo et Reuerendissimo Domino D. Andreae Trzebicki Episcopo Cracoviensi, Duci Severiae, Almae Academiae Cracoviensis Cancellario dignissimo, in auspiciato ad Episcopatum Cracoviensem ingressu, debitae observantiae ac submissi cultus ergo; officiosissimo, gestientis animi obsequio...*, Cracoviae 1658.
- Serie dei conj di medaglie pontificie da Martino V fino a tutto il pontificato della San. Mem. di Pio VII esistenti nella Pontificia Zecca di Roma*, Roma 1824.
- Starowolski S., *Vitae antistitum Cracoviensium*, Cracoviae 1658.
- Thomassin L., *Méthode d'étudier et d'enseigner la grammaire ou les langues par rapport à l'écriture Sainte & à la langue Hébraïque*, t. 2, Paris 1693.
- Valeriano P., *Hieroglyphica, sive de sacris Aegyptorum aliarumque gentium literis commentarii*, Lugduni 1602.
- Verzeichiß der vorzüglich vollständigen Sammlung von Medaillen und Thalern die zum Nachlaß des wohlseeligen Herrn Johann Heinrich Lübeck [...] gehören und den 10ten Sept. 1781. durch eine [...] öffentliche Ausbiethung, denen Münzlieberhabern überlassen werden sollen, Königsberg* [1781].
- Waśniowski W., *Śmierć wielkiego książęcia pogrzebowym obżałowana kazaniem przy wyprowadzeniu do grobu ciała [...] x. Iędrzeia Trzebickiego, biskupa krakowskiego [...]*, w: *kościół farny krakowski dnia 29 miesiąca stycznia Roku Pańskiego 1680*, Kraków [1680].
- Zachariasiewicz F.K., *Vitae episcoporum Premisliensium ritus latini*, Viennae 1844.
- Ziegler C., *Σιδηροξυλον Ecclesiasticum, sive Episcopus Miles in veteri ecclesia invisus*, Wittenbergae 1672.
- Opracowania**
- 100 rarytasów numizmatycznych w Muzeum Narodowym w Krakowie, Kraków 2012.
- Apostolicae Sedis gratia*, w: *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego*, t. 1, Warszawa 1873, s. 346.
- Arnold P., Hasse H.-P., *Luther und der Schwan: eine Medaille von Christian Maler zum Reformationsjubiläum 1617*, „Sächsische Heimatblätter: Zeitschrift für sächsische Geschichte, Denkmalpflege, Natur und Umwelt”, Heft 2, 2017, nr 63, s. 151–160.
- Auctions-Catalog. Sammlung des Herrn Sigismund von Chelminski, Szarawka (Russland). Münzen und Medaillen von Polen und sonstige auf Polen bezügliche Gepräge. Montag, den 25. April 1904 und folgende im Locale und unter Leitung des Experten, Otto Helbing, München, Maximilian strasse 13/I links*, München 1904.
- Ausberger L., Burdette R.W., Orosz J., *Truth Seeker: The Life of Eric P. Newman*, Dallas 2015.
- Baczewski S., *Panegyryk jako narzędzie komunikacji społecznej. „Charites Słowieńskie” Jana Zawickiego i „Łabęć żałośnie śpiewający” Hiacynta Przetockiego*, w: *Panegyryk jako element życia literackiego doby staropolskiej i oświeceniowej*, red. M. Sulejewicz-Nowicka, Z. Gruszka, wstęp M. Wichowa, Łódź 2013, s. 35–47.
- Bahl P., *Der Hof des Großen Kurfürsten. Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg-Preußens*, Köln-Weimar-Wien 2001.
- Barycz H., *Lata szkolne Marka i Jana Sobieskich w Krakowie*, Kraków 1939.
- Barycz H., *Rzecz o studiach w Krakowie dwóch generacji Sobieskich*, Kraków-Wrocław 1984.
- Bender A., *Wzorzyste włoskie tkaniny jedwabne z polskimi herbami w XVI i XVII wieku*, w: „Pod niebem Północy”. *Z dziejów polsko-włoskich związków artystycznych*, red. P. Kondraciuk, Zamość 2010, ss. nlb.
- Bentkowski F., *Spis medalów polskich lub z dziejami krainy polskiej stycznych, w Gabinecie Król. Alekx. Uniwersytetu w Warszawie znajdujących się, tudzież ze zbiorów i pism rozmaitych lub podań zebrany i porządkiem lat ułożony*, Warszawa 1830.
- Betlej A., *Baranek (i lwy). Przykłady wykorzystania znaku herbowego w dekoracjach artystycznych w XVIII wieku*, w: *Ex voto. Studia dedykowane Ojcu Janowi Golonce OSPPE w 75. rocznicę urodzin i w 50. rocznicę święceń kapłańskich*, red. P. Mrozowski, J. Żmudziński, Jasna Góra 2012, s. 503–509.
- Bieniarzówna J., Małecki J.M., *Dzieje Krakowa. Kraków w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 1984.
- Biskupstwo wrocławskie w numizmatyce i sfragistyce. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym we Wrocławiu, V–XI 1997*, wyd. B. Marcisz, M. Karnicka, Wrocław 1997.
- Buchwald-Pelcowa P., *Emblematyka w późnobarokowych drukach polskich*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 42, 1980, nr 3–4, s. 401–412.
- Cahn A.E., *Frankfurt am Main, Niedenau 55*.

- Versteigerungskatalog Nr. 66. I. Sammlung Antiker Münzen Griechen, Römer, Byzantiner und Barbarenmünzen, Nachlaß eines ausländischen Adligen. II. Sammlung Russischer Münzen enthaltend viele Seltenheiten, z. Teil aus nordischem Besitz. III. Münzen und Medaillen Europäischer Länder aus verschiedenem Besitz. Anschliessend Auktion 67 Nuismatische Bibliothek des verstobenen Herrn Geheimrat Prof. Dr.h.c. Ferdinand Friedensburg. Die Versteigerung findet im Auftrag der Besitzer statt Dienstag, 6 Mai 1930 u. folg. Tage zu Frankfurt am Main, Nidenau 55, München 1930.
- Chełmiński A. Z., [nekrolog], w: „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 16, 1905, nr 3 (63), szp. 335.
- Chiai G.F., *Das Münzporträt in der Renaissance*, w: *Vorträge zur Geldgeschichte 2012*, hrsg. von R. Walburg, Frankfurt am Main 2013, s. 5–39.
- Czapla J., *Między autorem a drukarzem. Dobór ilustracji w „Historia naturalis” Jana Jonstona*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” 2016, nr 14, s. 9–25.
- Czarski B., *Lemmata w staropolskich konstrukcjach stemmatycznych jako przejaw hybrydyzacji gatunkowej*, „Terminus”, t. 14, 2012, z. 25, s. 157–178.
- Czarski B., *Stemmaty w staropolskich księżkach, czyli rzecz o poezji heraldycznej*, Warszawa 2012.
- Czarski B., *Recepcja antycznej ikonografii monetarnej w XVI-wiecznych drukach emblematycznych (projekt badawczy Biblioteki Narodowej)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2015, nr 46, s. 109–134.
- Czyżewski K.J., *Wystawił dwie kolumny, a na wierzchu kolumn robotę na kształt lilyi położył*, w: *Ex voto. Studia dedykowane Ojcu Janowi Golonce OSPPE w 75. rocznicę urodzin i w 50. rocznicę święceń kapłańskich*, Jasna Góra 2012, red. P. Mrozowski, J. Żmudziński, Jasna Góra 2012, s. 603–625.
- Czyżewski K.J., *Wystawił dwie kolumny, a na wierzchu kolumn robotę na kształt lilyi położył*, w: *Ex voto. Studia dedykowane Ojcu Janowi Golonce OSPPE w 75. rocznicę urodzin i w 50. rocznicę święceń kapłańskich*, Jasna Góra 2012, red. P. Mrozowski, J. Żmudziński, Jasna Góra 2012, s. 603–625.
- Czyżewski K.J., *Kapa pontyfikalna Piotra Tylickiego – konteksty*, w: *Tekstylija w zbiorach sakralnych. Inwentaryzacja – konserwacja – przechowywanie*, red. H. Hryszko, A. Kwaśnik-Gliwińska, M. Stachurska, Warszawa 2013, 175–195.
- Czyżewski K.J., *Wawelska kapa biskupa Piotra Tylickiego w Piotrawinie – rekapitulacja*, w: *Zespół zabytkowy Piotrawina – promocja dziedzictwa. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej poświęconej podsumowaniu badań archeologicznych i prac remontowo-konserwatorskich w zespole sakralnym w Piotrawinie prowadzonych w latach 2011–2013 oraz wybranym zabytkom zgromadzonym na wystawie przy kościele parafialnym*, red. R. Bartnik, Piotrawin 2014, s. 226–231.
- Daranowska-Łukaszewska J., *Nagrobek biskupa Andrzeja Trzebickiego w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, r. 39, 1977 nr 2, s. 177–190.
- Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego*, t. 29, Warszawa 1907.
- Fabiański M., *O jezuickim nagrobku biskupa Andrzeja Trzebickiego*, „Folia Historiae Artium”, Seria Nowa, t. 10, 2005, s. 127–160.
- Fabiański M., *Śmierć i zmysły w barokowym nagrobku w Krakowie a pisma Daniela Bartoli S.J.*, w: *Italská renesance a baroko ve střední Evropě. Příspěvky z mezinárodní konference. Olomouc 17.–18. října 2003*, red. L. Daniel, Olomouc 2005, s. 185–196.
- Fijałek J., *O tytułowaniu się biskupów w wiekach średnich przez wyrazy „dei et apostolicae sedis gratia”*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1893, nr 21, s. 414–421.
- Forrer L., *Biographical Dictionary of Medallists, Coin-, Gem-, and Seal-Engravers, Mint-Masters, &c., with references to their works B.C. 500 – A.D. 1900*, t. 7, London 1923.
- Giardina A., Vauchez A., *Il mito di Roma. Da Carlo Magno a Mussolini*, Roma-Bari 2008.
- Gigilewicz E., *Medalologia – medaloznawstwo – medalografia oraz medalistyka i medalierstwo a nauki pomocnicze historii*, w: *Polskie medalierstwo kościelne – tradycja i współczesność. Konferencja naukowa 17 grudnia 2007 r.*, red. P. Dudziński, K. Łatak, Kraków 2008, s. 9–23.
- Giżyńska-Matecka M., *Portret biskupa Andrzeja Trzebickiego w krużgankach klasztoru OO. Franciszkanów w Krakowie*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace z Historii Sztuki” 1977, z. 14, s. 43–72.
- Górczyk J., *Portret biskupa Franciszka Krasińskiego*, „Magazyn Informacyjny Muzeum Romantyzmu w Opinogórze”, t. 5, 2017, nr 1, s. 8–9.
- Grabowski A., *Kraków i jego okolice*, Kraków 1844.
- Grässe J.G.T., *Orbis Latinus. Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit*, oprac. i red. H. Plechl, współpraca S.Ch. Plechl, t. 3, Braunschweig 1972.
- Grodecki R., *Przywilej menniczy biskupstwa poznańskiego z r. 1232*, Poznań 1921.
- Gumowski M., *Kollekcja monet i medali P. Z. Chełmińskiego z Szarawki*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, r. 15, 1904, nr 1, szp. 79–81.
- Gumowski M., *Studia nad gdańską sztuką medalierską XVII w.*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 10, 1924, nr 10, s. 23–64.
- Gumowski M., *Prawo mennicze biskupów polskich w wiekach średnich*, „Ateneum Kapłańskie”, 1926, nr 17–18, s. 1–9.
- Gumowski M., *Gdańska sztuka medalierska*, w: *Gdańsk. Przeszość i teraźniejszość*, red. S. Kutrzeba, Lwów 1928, s. 440–452.
- Gumowski M., *Chełmiński Antoni Zygmunt*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 278.
- Gumowski M., *Höhn Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962–1964, s. 49.
- Gumowski M., *Mennica Gdańska*, Gdańsk 1990.
- Heenes V., *Biographie und Bibliographie von Lorenz Beger*, w: *Proceedings of the international congress „300 Jahre Thesaurus Brandenburgicus”*, red. M. Kunze, H. Wrede, München 2006, s. 83–96.
- Hein M., *Johann von Hoverbeck. Ein Diplomatenleben aus der Zeit des Grossen Kurfürsten*, Königsberg 1925.
- Heres G., *Die Anfänge der Berliner Antikensammlung zur Geschichte des Antikensabinetts 1640–1830*, „Staatliche Museen zu Berlin. Forschungen und Berichte” 1977, nr 18, s. 93–130, tabl. 21–28.
- Heres G., *Die Anfänge der Berliner Antikensammlung zur Geschichte des Antikensabinetts 1640–1830. Addenda et corrigenda*, „Staatliche Museen zu Berlin. Forschungen und Berichte” 1980, nr 20, s. 101–104.
- Heritage World Coin Auction January 14–16, 2014, New York. *Selections from the Eric P. Newman Collection Part III*, New York 2014.

- Hinrichs K., *Bernstein, das „Preußische Gold“ in Kunst- und Naturalienkammern und Museen des 16.–20. Jahrhunderts. Zur Erlangung des akademischen Grades doctor philosophiae (Dr. Phil.), Philosophische Fakultät III der Humboldt-Universität zur Berlin*, 2006.
- Höhn Jan, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. Malarze, rzeźbiarze, graficy, t. 3, red. J. Maurin-Białostocka, J. Derwojed, Warszawa 1979, s. 94–95.
- Hoszowski K., *Domy w Krakowie niegdyś braci, Janów Długoszków, Kanoników katedralnych Krakowskich*, Kraków 1882.
- Hoszowski K., *Żywot Andrzeja Trzebickiego biskupa krakowskiego księcia siewierskiego*, Kraków 1861.
- Hutten-Czapski E., *Catalogue de la Collection des Médailles et Monnaies Polonaises*, t. 2, St.-Petersbourg 1872.
- Johann Christoph Gottsched *Briefwechsel unter Einfluß des Briefwechsels von Luise Adelgunde Victorie Gottsched*, t. 13: *Januar 1748 – Oktober 1748*, hrsg. von C. Köhler, F. Menzel, R. Otto, M. Schlott, Berlin–Boston 2019.
- Kaleciński M., *Między sferą prywatną a publiczną. „Ars mythologica” i antykizacja we wnętrzach domów i w ogrodach gdańszczan*, w: *Gdańsk nowożytny a świat antyczny*, red. M. Otto, J. Pokrzywnicki, Gdańsk 2017, s. 115–149.
- Kalinowski P., *Medale książąt siewierskich*. Katalog, Kalety 2010.
- Kamieński A., *Działania dyplomacji brandenburskiej w Polsce podczas elekcji 1674 roku*, „*Wiek Stare i Nowe*”, t. 13, 2015, nr 8, s. 41–42.
- Karnicka M., *Monety dukatowe i talarowe oraz medale biskupów wrocławskich powstałe w okresie od XVI do XVIII wieku w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, w: *Nysa. Sztuka w dawnej stolicy księstwa biskupiego*, red. R. Hołownia, M. Kapustka, Nysa 2008.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 4: *Miasto Kraków*, cz. 1: Wawel, red. J. Szablowski, Kraków 1965.
- Kenner F., *Beger: Lorenz B.*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 2, 1875, s. 271–272.
- Kiersnowski R., *Moneta w kulturze wieków średnich*, Warszawa 1988.
- Koehne B.-K., *Jacob v. Reichel und seine Sammlung*, „*Zeitschrift für Münz-Siegel und Wappenkunde*. Neue Folge” 1859–1862, s. 1–24.
- Koperwas M., *Katalog medali XVI–XVIII w. w zbiorach Gabinetu Numizmatycznego Muzeum Lubelskiego*, Lublin 1998.
- Krasny P., *Nagrobek biskupa Andrzeja Trzebickiego w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie a plastyka nagrobna Domenica Guidi*, w: *Między gotykiem a barokiem*. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Oddział Krakowski SHS, red. E. Fiałek, Kraków 1997, s. 113–130.
- Krasny P., *Figura baranka na kopule kaplicy Załuskich i jej symbolika „w dwojakim nawet sensie”*, w: *Katedra krakowska w czasach nowożytnych (XVI–XVIII w.)*, red. D. Nowacki, Kraków 1999, s. 121–128.
- Kubala L., *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*, Lwów 1917.
- Kumor B.S., *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1, Kraków 1998.
- Ledóchowski A., *Notice sur deux médailles Polonaises inédites, qui se trouvent dans le Cabinet Royal de Munich en Bavière*, „*Koehne’s Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde*” 1842, nr 2, s. 327–330.
- Lexikon Abbreviaturarum. Wörterbuch lateinischer und italienischer Abkürzungen*, hrsg. von A. Cappelli, Leipzig 1901.
- Lorenz Beger, w: L. Noack, J. Splett, *Bio-Bibliographien: brandenburgische Gelehrte der frühen Neuzeit*, Berlin–Cölln 1688–1713, Berlin 2000, s. 37–44.
- Luig K., *Pufendorf, Samuel Freiherr von*, w: *Neue Deutsche Biographie*, t. 21, München 2003, s. 3–5.
- Luther mit dem Schwan. Tod und Verklärung eines grossen Mannes: Katalog zur Ausstellung in der Lutherhalle Wittenberg anlässlich des 450. Todestages von Martin Luther vom 21. Februar bis 10. November 1996*, Berlin 1996.
- Maciejewski J., *Biskupstwo włocławskie i jego kujawsko-pomorscy ordynariusze w Polsce piastowskiej – stan i perspektywy badań*, w: *Historiograficzna prognoza 2000: stan i potrzeby badań nad dziejami regionów kujawsko-pomorskiego i sąsiednich*, red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 2000, s. 77–90.
- Mańkowski T., *Polskie tkaniny i hafty XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1954.
- Marciniak D., *Grosz siewierski biskupa Kajetana Sołtyka*, <https://gndm.pl/grosz-siewierski-biskupa-kajetana-soltyka/>.
- Medale polskie i z Polską związane z okresu Pierwszej Rzeczypospolitej. Katalog zbiorów. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Fundacja Zbiorów im. Ciechanowieckich*, oprac. J. Zacher, G. Śnieżko, M. Zawadzki, współpraca M. Męciewska, t. 2, Warszawa 2019.
- Medale polskie lub do Polski odnoszące się, tudzież medale znakomitych Polaków i ludzi Polsce zasłużonych w zbiorze Piotra Umińskiego*, Kraków 1885.
- Mikocki L., *Verzeichniss einer grossen und sehr gewählten polnischen Münz- u. Medaillen-Sammlung*, Wien 1850.
- Milewska-Ważbińska B., *Biblioteka antyczna Szymona Okolskiego. Na marginesie lektury Orbis Polonus*, „*Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*”, Nowa Seria, t. 13 (24), 2014, s. 153–159.
- Monety biskupów polskich*, w: Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. 3, Warszawa 1902, s. 222.
- Nouveau dictionnaire de la conversation, ou répertoire universel*, wyd. A. Wahlen, t. 9, Bruxelles 1845.
- Pauk M. R., *Moneta episcopalis: mennictwo biskupie w Europie Środkowej X–XIII w. i jego zachodnioeuropejski kontekst*, „*Przegląd Historyczny*”, t. 101, 2010, z. 4, s. 539–571.
- Pelc J., *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002.
- Piwocka M., *O tkaninach, które zdobią i znaczą*, w: *Tekstyli w zbiorach sakralnych. Inwentaryzacja – konserwacja – przechowywanie*, red. H. Hryszko, A. Kwaśnik-Gliwińska, M. Stachurska, Warszawa 2013, s. 152–162.
- Podniewska K., „... by dzieło to godnym się stało wspomnień głośnego niegdyś po świecie narodu” – jeszcze kilka słów na temat dzieła „*Historia polska medalami zaświadczone i objaśniona*” Jana Chrzyciela Albertrandiego, „*Wiadomości Numizmatyczne*”, t. 62, 2018, z. 1–2, s. 307–321.
- Podniewska K., *Pięć albumów z rycinami medali polskich do dzieła „Historia polska medalami zaświadczone i objaśniona” biskupa Jana Chrzyciela Albertrandiego*, „*Res Gestae. Czasopismo Historyczne*” 2016, nr 3, s. 69–95.
- Podniewska K., *Trzy komplety „Rycin medali polskich” odbitych z blach Królewskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie przechowywane w zbiorach graficznych Muzeum Narodowego w Krakowie*, „*Wiadomości Numizmatyczne*”, t. 60, 2016, z. 1–2, s. 63–88.
- Polkowski I., *Medale biskupów polskich*, w: *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego*, t. 14, Warszawa 1881, s. 103.
- Polski indeks biograficzny*, wyd. 2. połączone i rozszerzone, oprac. G. Baumgartner, München 2004.

- Przewodnik po Muzeum im. Hr. Emeryka Hutten-Czapskiego w Krakowie, Kraków 1908.
- Przyboś A., *Andrzej Trzebicki (1607–1679) od 1658 biskup krakowski*, „Rocznik Krakowski” 1987, nr 53, s. 5–16.
- Przyboś A., Rożek M., *Biskup krakowski Andrzej Trzebicki. Z dziejów kultury politycznej i artystycznej w XVII stuleciu*, Warszawa–Kraków 1989.
- Raczyński E., *Gabinet medalów polskich oraz tych które się dziejów Polski tyczą począwszy od najdawniejszych aż do końca panowania Jana III. Le Médailleur de Pologne ou collection de médailles ayant rapport a l’histoire de ce pays depuis les plus anciennes jusq’a celles, qui ont été frappés sous le règne du roi Jean III. (1513–1696)*, t. 1–2, Wrocław 1838.
- Raczyński E., *Gabinet medalów polskich oraz tych które się dziejów Polski tyczą począwszy od najdawniejszych aż do końca panowania Jana III. Le Médailleur de Pologne ou collection de médailles ayant rapport a l’histoire de ce pays depuis les plus anciennes jusq’a celles, qui ont été frappés sous le règne du roi Jean III. (1513–1696)*, t. 1–2, Berlin 1845.
- Rokita G., *Medal upamiętniający królewską koronację Jana III Sobieskiego i Marii Kazimiery w Krakowie pochodzący z 1676 roku. Uwagi ikonograficzne*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2018, nr 17, s. 307–336.
- Rożek M., *Katedra wawelska w XVII wieku*, Kraków 1980.
- Rożek M., *Mecenat mieszczaństwa krakowskiego w XVII wieku*, Kraków 1977.
- Schaefer F.J., *Dei gratia; Dei et Apostolicæ Sedis gratia*, w: *The Catholic Encyclopedia*, t. 4, New York 1908, s. 679.
- Schimmelpfennig A., *Kundmann, Johann Christian* w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 17, Leipzig 1883, s. 377.
- Skrabski J., *Monstrancja*, w: *Rzemiosło Artystyczne Małopolski*, 2020, <https://ram.upjp2.edu.pl/dziela/monstrancja-141>.
- Skrabski J., *Portret Andrzeja Trzebickiego*, w: *Sakralne Dziedzictwo Małopolski*, <https://sdm.upjp2.edu.pl/dziela/portret-andrzeja-trzebickiego>.
- Sotkiewicz A., *Biskup* w: *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego*, t. 2, Warszawa 1873, s. 359–372.
- Stachowiak J., *Działalność papieska medalami pisana*, w: *Polskie medalierstwo kościelne – tradycja i współczesność. Konferencja naukowa 17 grudnia 2007 r.*, red. P. Dudziński, K. Łatak, Kraków 2008, s. 25–55.
- Stanislav Pavlovský z Pavlovic (1579–1598). *Biskup a mecenáš umírajícího věku*, red. O. Jakubec, Olomouc 2009.
- Stankiewicz A., *Treści propagandowe herbu złożonego Jana Stanisława Sapiehy z 1617/1620 roku*, w: *Źródła staropolskie i nauki pomocnicze historii*, red. J. Rogulski, Kraków 2013, s. 295–340.
- Štěpán J., *Nejstarší medailérské ražby olomouckého biskupství*, w: *Stanislav Pavlovský z Pavlovic (1579–1598). Biskup a mecenáš umírajícího věku*, red. O. Jakubec, Olomouc 2009, s. 133–135.
- Štěpán J., *Zlatník Donát Šolc, medailér olomouckého biskupa Stanislava Pavlovského z Pavlovic*, „Numismatické listy” 2001, nr 56, s. 115–118.
- Stężyński Bandtkie K.W., *Numismatyka krakowska*, t. 2, Warszawa 1839.
- Strzałkowski J., *Słownik medalierów polskich i z Polską związanych (1508–1965)*, Warszawa 1982.
- Suchodolski S., *Moneta możnowładcza i kościelna w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1987.
- Tomkowicz S., *Galerya portretów biskupów krakowskich w krużgankach klasztoru OO. Franciszkanów w Krakowie*, Kraków 1905.
- Tomkowicz S., *Zabytki budownictwa m. Krakowa. I. Szpital Ś. Ducha*, Kraków 1892.
- Tschernyschow K., *Die deutschen Münzen aus der Sammlung Jacob von Reichel*, „Beiträge zur Brandenburgisch/Preussischen Numismatik”, Numismatisches Heft 2011, nr 19, s. 55–58.
- Tylicki J., *O gdańskiej historii sztuki i numizmatyce raz jeszcze*, „Porta Aurea”, t. 9, 2010, s. 171–181.
- Tylicki J., *O historii sztuki i numizmatyce, czyli kto projektował niektóre donatywy gdańskie Zygmunta III*, „Biuletyn Numizmatyczny” 2009, nr 1, s. 27–38.
- Videman J., *Kardinál František z Dietrichsteina a jeho mincovnictví*, w: *Kardinál František z Dietrichsteina (1570–1636). Prelát a politik neklidného věku*, red. L. Mlčák, Olomouc 2008, s. 124–126.
- Visser A., *Joannes Sambucus and the learned image: the use of the emblem in late-Renaissance humanism*, Leiden 2005.
- Wardzyński M., *Organizacja pracy i praktyka warsztatowa w kamieniołomach dębnickich od drugiej ćwierci XVII do początku XVIII wieku a „długie trwanie” form późnomanierystycznych i wczesnobarokowych*, w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 11: *Tradycja i innowacja w sztuce nowożytnej*, red. I. Rolska, K. Gombin, Lublin 2012, s. 331–381.
- Wardzyński M., *Marmur i alabaster w rzeźbie i małej architekturze Rzeczypospolitej. Studium historyczno-materiałoznawcze przemian tradycji artystycznych od XVI do początku XVIII wieku*, Warszawa 2015.
- Warszawskie Centrum Numizmatyczne. *Aukcja Nr 23, 24 lutego 2001 r.*, Warszawa 2001.
- Weisser B., *150 Jahre Münzkabinett. Menschen – Münzen – Medaillen*, „Numismatisches Nachrichtenblatt” 2019, nr 68, s. 45–54.
- Wieden, Bei der B., *Mensch und Schwan*, Bielefeld 2014.
- Więcek A., *Dzieje sztuki medalierskiej w Polsce*, Kraków 1989.
- Wiśniewski J., *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1186–1926 r. tudzież sesje kapituły sandomierskiej od 1581 do 1866 r.*, Radom 1926.
- Wołyniec B.M., *Ostoja – uwagi nad dziejami herbu w średniowieczu i czasach nowożytnych* w: *Źródła staropolskie i nauki pomocnicze historii*, red. J. Rogulski, Kraków 2013, s. 245–294.
- Wystawa Sobieskiego w Krakowie (ciąg dalszy), „Gazeta Toruńska”, r. 17, 1883, nr 230, s. 3.
- Zabytki XVII wieku. *Wystawa jubileuszowa Jana III w Krakowie 1883*, Kraków 1884.
- Zagórski I., *Monety dawnej Polski jako też prowincyj i miast do niej nigdy należących, z trzech ostatnich wieków*, wyd. E. Rastawiecki, Warszawa 1845.
- Załęski S., *O.O. Jezuici przy Kościele św. Piotra i Pawła w Krakowie. Szkic historyczny*, Nowy Sącz 1896.
- Zapletalová J., *(Art) Agents: Giovanni Petignier and the Network of Agents of the Olomouc Bishop Karl von Lichtenstein-Castelcornio*, „Umění”, t. 65, 2017, s. 347–362.
- Zeltt J., *Nowy skorowidz monet polskich*, Warszawa 1877 (wyd. popr. i poszerzone Warszawa 1882).
- Прозоровский Д.И., *Коллекция хранящихся в императорской Академии художеств гравюр на меди и резьбы на дереве, с изображением медалей, исторических событий и гербов. Гравюры*, Санкт Петербург 1872.
- Якоб Рейхель – медальер коллекционер, ученый (1780–1856) *Каталог выставки Государственный Эрмитаж*, red. Т. Таллерчик, Санкт Петербург 2003.